AZ?RBAYCAN ?D?BIYYATI

I

Rus t?b??liyind? olan az?rbaycanl?lar Zaqafqaziyan?n C?nub-s?rq t?r?find? yerl?smisl?r v? Bak?, Yelizavetpol, Tiflis v? Yerevan quberniyalar?nda, habel? az bir miqdarda Simali Qafqaz?n b?zi yerl?rind? yasay?rlar. Iran t?b??liyind? olan az?rbaycanl?lar is? Az?rbaycan canisinliyinin genis vilay?tl?rind? sakindirl?r ki, Iran v?li?hdinin iqam?tgah? say?lan, ?halisi cox varl? ticar?t s?h?ri T?briz oran?n m?rk?zi hesab olunur. Koc?ri h?yat kecir?n kurdl?r istisna olunmaqla, Mak? xanl?g?n?n ?halisi d? az?rbaycanl?lara aid edilir. Onlar?n ham?s?, cuzi t?l?ffuz f?rql?ri il? turk dilinin Az?rbaycan l?hc?sind? dan?s?rlar. Bu dil oz sad?liyi v? asanl?g? say?sind? ham? t?r?find?n asanl?qla oyr?nilir v? butun mus?lman S?rqind? ?n goz?l v? ?n cox isl?n?n bir dildir. Iraqi-?c?min sakinl?ri, Farsistan?n, Turkustan?n ?halisi, erm?nil?r, yunanlar, aysorlar, kurdl?r v? basqalar? da bu dild? dan?s?rlar.

M?d?ni s?viyy?c? nisb?t?n asag? olub, tez-tez must?qilliyini itir?n az?rbaycanl?lar?n kecmisd? n? oz yaz?s?, n? d? ?d?biyyat? olmusdur. Islamiyy?ti q?bul etdikd?n sonra onlar ?r?bl?rin ?lifbas?n? goturmus, bir q?d?r sonra is?, Iran?n t?siri say?sind?, vaxt? il? m?shur olan "?r?b-fars ?d?biyyat?" il? tan?s olmuslar. Bu tan?sl?q ?vv?lc? cox s?thi olmusdur: n? Mollayi-Ruminin v? Seyx ?ttar?n f?ls?f?l?ri, n? fars?n mudrik Seyx S?disinin rasionalizm ruhunda yaz?lm?s n?sih?tamiz hekay?l?ri, n? Xac? Hafizin gul v? bulbulu t?r?nnum ed?n parlaq lirikas? h?l? yuks?k m?n?vi inkisaf pill?sin? qalxmam?s az?rbaycanl?lar?n anlay?s?nda oz ayd?n s?rhini, yaxud t?nqidi qiym?tini ala bilmirdi. Lakin sonralar, Zaqafqaziyada yasayan az?rbaycanl?lar Qafqaz?n dig?r xalqlar? il? birlikd? Iran hokum?tinin mohk?m idar?si alt?na dusdukl?ri zaman, Iran?n n?inki t?kc? ad?tl?rini, ?n?n?l?rini, Iran m?is?tinin muxt?lif t?r?fl?rini goturdul?r, h?tta hiss olunmadan hakim xalq?n ozu il? m?n?n yax?nlas?b qohumlasmaga baslad?lar, bu xalq?n dinini, dilini v? ?d?biyyat?n? da m?nims?dil?r. Fars dilind?n Az?rbaycan l?hc?sin? h?ddind?n cox fars sozl?ri v? ifad?l?ri kecmis v? bu sozl?r Az?rbaycan dili il? o q?d?r yax?ndan birl?sib qohum olmusdur ki, hal-haz?rda onlar? oz xususi soz v? ifad?l?rimizl? ?v?z etm?k c?tindir v? az?rbaycanl?lar?n coxu, h?tta yaxs? savadl?lar? bel?, h?min soz v? ifad?l?rin fars m?ns?li olduguna subh? edirl?r. Bu is? fars m?kt?bl?rinin xeyli t?siri olmusdur. Bizim olk?y? fars t?siri yol acd?qdan sonra savadl? farslar s?h?rl?rd? v? boyuk k?ndl?rd? m?kt?bl?r acmaga baslad?lar, bu m?kt?bl?rd? fars mirz?l?ri d?rs dedikl?rin? gor?, ayd?nd?r ki, h?min m?kt?bl?rd? d?rsin ozu d? ancaq fars dilind? apar?l?rd?. H?r yerd? yaln?z fars kitablar? oxunurdu, m?ktublar v? muxt?lif karguzarl?q kag?zlar? fars dilind? yaz?l?rd? v? indi d? (Zaqafqaziyan?n bir s?ra s?h?rl?rind?, m?s?l?n, Naxc?vanda, Yerevanda, Bak?da) fars dilind? yaz?l?r. Az?rbaycan sairl?ri, yaz?c?lar?, tarixcil?ri oz ?s?rl?rini fars dilind? yaz?rd?lar. Oz goz?l v? yuks?k sevgi hissl?ri il? as?lanm?s poemalar?n? fars dilind? yazm?s olan m?shur Nizami Yelizavetpol az?rbaycanl?lar?ndan olmusdur.

Lakin z?ngin fars ?d?biyyat? XVII ?srd?n, y?ni S?f?vi xan?dan?ndan sonra tamamil? basqa bir istiqam?t ald?. Goz?l, hikm?tamiz serl?rin, poemalar?n, m?nzum romanlar?n v? povestl?rin ?v?zind? seksual motivl?r, h?mcinin insan?n q?lbini m?yus ed?n k?d?rli hissl?r t?svir olunmaga baslay?r. Lirik unsur arxa plana kecir, onun ?v?zind? is? m?dhiyy?cilik on plana kecir. Yaln?z oz xeyirl?rini gud?n yaz?c?lar v? sairl?r s?xsi m?nafe v? qazanc m?qs?di il? sah?nsahlara v? dig?r yuks?k v?zif?li saray adamlar?na mubalig?li m?dhiyy?l?r h?sr edirdil?r. Bu keyfiyy?tl?r sarayda yasayan sairl?rd? ozunu gost?rirdi; dig?rl?ri, saraydan v? yuks?k v?zif?li s?xsl?rin diqq?tind?n uzaqda olan sairl?r is? oz ?s?rl?rin? yeni bir unsur olaraq erotizmi daxil edirdil?r. Onlar?n ?s?rl?rind? ?n cox m?h?bb?td?n dan?s?l?r, onlar oz x?yallar?nda t?s?vvur etdikl?ri goz?lin l?yaq?tini ozl?rin? m?xsus bir s?kild? t?svir edirdil?r. Oz ?s?rl?rind? onlar gah ilan kimi q?vr?lan qara saclar?, gah hilal qaslar?, gah od kimi parlayan qara gozl?ri, gah yaqut dodaqlar?, gah s?d?f disl?ri v? sair?ni t?r?nnum edirdil?r. Onlar?n ?s?rl?rind? t?r?nnum edil?n goz?l, t?bi?tin canl? bir m?xluqudur: bu goz?lin qam?ti s?rv v? ya simsad agac?na, yerisi maral?n yerisin?, uzu aya, gul bagcas?na, q?z?l v? cavahirat x?zin?sin?, yeni ac?lan sabaha, saclar? is? -- qaral?g?na gor? -- gec?y?, uzunluguna v? q?vr?ml?g?na gor? is? q?z?l v? cavahirat x?zin?sinin ustund? yat?b q?vr?lan v? bu x?zin?y? yax?n durmaga c?sar?t ed?c?k h?r bir k?si calmaga haz?r olan qorxulu, z?h?rli ilanlara b?nz?dilirdi[1].

[1] S?rq r?vay?tl?rin? gor?, butun x?zin?l?r ilanlar t?r?find?n muhafiz? edilir.

Fars ?d?biyyat?n?n bu seksualist istiqam?ti Az?rbaycan sairl?rinin zovqun? daha cox uygun g?lmisdi ki, onlardan Qarabag xanl?g?ndak? Molla P?nah, Qazax mahal?ndak? Molla V?li, S?ki xanl?g?ndak? Molla Zakir, Nuxal? v? Iran Az?rbaycan?ndak? Raci oz z?man?l?rinin ?n yaxs? erotik sairl?ri hesab olunurdu. Onlar?n ?s?rl?rini indi d? oxuyan v? t?qlid ed?nl?r coxdur.

Arxeoqrafiya komissiyas?n?n maarifp?rv?r uzvl?rind?n Adolf Petrovic Berjenin 1867-ci ild? Leypsiqd? n?sr etdiyi "M?cmu?yi-?sari-su?rayi-Az?rbaycan" adl? kitabda, subh?siz, boyuk sair olan Molla P?nah Vaqifin serl?ri birinci yerd? cap olunmusdur. "M?cmu?yi-Vaqif v? muasirini-dig?r"[2] adlanan dig?r m?cmu?d? is? oz fikri, z?kas?, S?rq? m?nsub alimliyi v? yarad?c?l?q istedad? etibaril? cox gork?mli olan bu adam?n q?sa t?rcumeyi-hal? da verilmisdir.

[2] Mirz? Yusif Qarabagi bu m?cmu?ni oz serl?ri il? Az?rbaycan ?d?biyyat?nda m?shur olan Mirz?canb?y M?d?dovun (erm?nidir) xahisi il? t?rtib etmisdir.

Vaqifin ?sil ad? Molla P?nahd?r, Vaqif is? onun t?x?llusudur ki, m?nas? -- bilikli, h?r sey haqq?nda m?lumat? olan dem?kdir. Dogrudan da, mubalig?siz dem?k olar ki, Molla P?nah cox bilikli idi v? oz z?man?sinin ?n alim adam? hesab olunurdu. El? buna gor? d? sonralar onun haqq?nda bel? bir z?rbi-m?s?l d? yaranm?sd?r ki, "h?r oxuyan Molla P?nah olmaz". Mirz? Yusifin t?rtib etdiyi t?rcumeyi-halda Molla P?nah?n anadan oldugu il gost?rilmir; orada deyilir ki, 1766-c? ild? ?lverisli olmayan s?rait v? siyasi qar?s?ql?q n?tic?sind? Qaracalar, Cinli, D?mirci-H?s?nli, Q?z?lhac?l?, S?fikurdlu, Boy?hm?dli, K?ng?rli kimi bir s?ra koc?ri obalar Gurcustan v? qonsu xanl?qlardan kocub Qarabag torpag?na, P?nah xan?n yan?na g?lmisdil?r. H?min el-oban?n qal?qlar? indi d? Qazax q?zas?nda yasay?r; bu koc?ril?rl? b?rab?r Vaqifin v?t?ni olan H?s?nsu k?ndind?n d? bir nec? ail? Qarabaga getmisdir. H?s?nsu k?ndi Agstafan?n yax?nl?g?ndad?r[3].

[3] B?zi m?lumata gor?, Molla P?nah?n v?t?ni Qazax q?zas?nda olan boyuk k?nd -- Salahl?d?r.

Qarabaga koc?n ail?l?rin aras?nda Molla P?nah da var idi. Qarabaga g?l?nd?n sonra o, alim bir molla olduguna gor?, k?ndd? yasamaq ist?m?mis v? Susa s?h?rind? xan?n iqam?tgah?nda ozun? s?ad?t axtarmaq fikrin? dusmusdur. Vaqif Susa s?h?rind? indi Saatl? m?h?ll?si adlanan yerd? ilk Az?rbaycan m?kt?bi acm?s v? orada usaqlar?n t?lim v? t?rbiy?si il? s?yl? m?sgul olmaga baslam?sd?r. Nag?l edirl?r ki, bir d?f? Molla P?nah Ibrahim xan?n yax?n adamlar?ndan biri il? sohb?t ed?rk?n xan?n cox axmaq bir s?r?ncam verdiyini esidib ur?yind? demisdir ki, mutl?q xan?n bas?n?n agas? olacaqd?r. Lakin ilk zamanlar Vaqif cox yoxsul yasam?s, cox seyd?n korluq c?kmis, m?hrumiyy?tl?r? dozmusdur ki, o ozu serl?rind?n birind? bu bar?d? m?z?li bir t?rzd? bel? yazm?sd?r:

Bayram oldu, hec bilmir?m neyl?yim,
Bizim evd? dolu cuval da yoxdur.
Duyuyl? yag ham? coxdan tuk?nmis,
?t hec ?l? dusm?z, motal da yoxdur.

Allaha bizmisik nasukur b?nd?,
Bir soz des?m, d?xi qoymazlar k?nd?,
Xalq bat?bd?r nogla, s?k?r?, q?nd?,
Bizim evd? axta zogal da yoxdur.

Bizim bu dunyada n? mal?m?z var,
N? d? evd? sahibcamal?m?z var.
Vaqif, oyunm? ki, kamal?m?z var,
Allaha sukur ki, kamal da yoxdur.

Lakin Molla P?nah m?z?li s?kild? sikay?t etdiyi ag?l v? kamal?n?n say?sind? tezlikl? oz muasirl?rinin gozund? o q?d?r yuks?ldi ki, onun haqq?nda nadir bir alim v? haz?rcavab bir sair kimi butun Qarabagda dan?smaga baslad?lar. Vaqifin sohr?ti haqq?ndak? sohb?tl?r Ibrahim X?lil xana gedib catd?. Ibrahim xan sairin istedad?na s?xs?n inan?b, onu ozun? yax?nlasd?rd? v? 1769-cu ild? esikagas? v?zif?sin? t?yin etdi. Vaqifin xana olan t?siri sur?tl? art?r v? dogrudan da onun oz hokmdar?ndan daha ag?ll? v? uzaqgor?n bir adam oldugu meydana c?x?r; Vaqif cox zaman oz

ag?ll? m?sl?h?tl?ri il? xan? f?lak?tl?rd?n qurtar?r, boyuk bir xanl?g?n idar?si isind? meydana c?xan c?tinlikl?rd? xana kom?k edirdi. [S?rqin ag?ll? v? h?r seyi gor?n ovlad? kimi, Molla P?nah?n xan?n xasiyy?tini v? onun z?if c?h?tl?rini tezlikl? gor? bilm?si d? ?h?miyy?tli idi; buna gor? d?, subh?siz, o, laz?m g?l?nd? xan? raz? salmaq ucun onun bu cur z?if c?h?tl?rini n?z?r? al?rd?. Vaqifin xan saray?nda nufuz v? horm?t qazanmas?na s?b?b olan son s?b?bl?rd?n biri, ehtimal ki, onun sunnilikd?n si?liy? kecm?si idi. Nec? ki, ayd?n m?lumdur, Ibrahim xan oz ag?ll?, uzaqgor?n v? s?daq?tli v?ziri hesab etdiyi Molla P?nahla qabaqcadan m?sl?h?tl?sm?mis t?dbir gorm?zdi v? hec bir vacib is? baslamazd?. Xan muxt?lif hadis?l?r? dair serl?r yazan, bu serl?ri il? hadis?l?rin gedisin? t?sir ed?n Molla P?nah?n b?dii istedad?na da boyuk qiym?t verirdi. Numun? ucun asag?dak? hadis?ni gost?r?k: Bir d?f? Ibrahim xan siyasi bir mulahiz?y? gor? qosununun boyuk bir d?st?si il? Cavansir mahal? ovlag?na h?r?k?t etdi v? T?rt?r cay?n?n Kur? tokulduyu yerin sag sahilind? yerl?sdi. Gorunur, Kurun m?nz?r?li sahill?ri v? Cavansirin z?ngin t?bi?ti xan?n ur?yini c?lb etmisdi, yaxud xan ozunun orada uzun mudd?t qalmas? il? ita?tkarl?q gost?rm?y?n cavansirlil?ri b?rk c?zaland?rmaq ist?yirdi; ancaq xan ozunun boyuk v? narahat d?st?si il? ?haliy? ciddi maddi ziyanlar vurur v? Cavansird? qalmag? davam etdirm?kl? k?nd isl?rinin t?bii gedisini pozurdu. ?ld?n dusmus xalq oz naraz?l?g?n? bildirm?y? baslad?. Onda b?zi horm?tli s?xsl?r Molla P?nahdan xahis etdil?r ki, o, xanda Susaya qay?tmaq h?v?si oyats?n. Vaqif Cavansirin goz?llikl?rini v? Kur q?rag?n?n m?nz?r?l?rini t?rifl?y?n iki yaxs? ser yazd?, ancaq t??ssufl? gost?rdi ki, bu yerl?r n? q?d?r goz?l olsa da, buralarda bizim gorm?y? ad?t etdiyimiz bullur sin?, uzunsac, qaragoz goz?ll?r yoxdur. Bu serl?rin birini sair bel? qurtar?r:

Des?l?r ki, Vaqif, n? oldu s?n?,
R?ngi-ruyin donub heyvaya yen?,--
?li t?r m?m?d?n uzl?n kims?n?,
Saral?ban nec? solmaz bu yerd?.

Z?rif v? orijinal s?kild? yaz?lm?s serl?r Ibrahim xana el? guclu t?sir gost?rdi ki, o, d?rhal geriy? qay?tmaq haqq?nda ?mr verdi.]

Molla P?nah?n h?yat?nda bel? hadis?l?r cox olmusdur. B?z?n o, oz goz?l serl?ri, yaxud h?r hans? bir ag?ll? v? tutarl? qeydi il? Ibrahim xan?n h?r hans? bir plan?n? tamamil? d?yisdirmisdir.

Iran sah? zulmkar Aga M?h?mm?d xan, Ibrahim xan?n gurcu padsah? Irakli il? birlikd? ruslar? kom?y? cag?rd?qlar?n? oyr?nib, 1795-ci ild? boyuk bir ordu il? hucuma kecir v? Susa q?l?sinin yan?na g?l?r?k s?h?ri t?hvil verm?yi inadla t?l?b edir. Q?l?ni iki t?r?fd?n muhasir?y? al?b, oz boyuk toplar?ndan atd?g? das qumbaralarla s?h?ri at?s? tutan Aga M?h?mm?d sah m?grur bir halda Ibrahim xana asag?dak? m?zmunda bir beyt yazd?r?b gond?rir:

Zi m?nc?niqe-f?l?k s?nge-fitn? mibar?d,
To ?bl?han? girifti miyane-sis? q?rar[4].

[4] T?rcum?si: F?l?yin mancanag?ndan fitn? das? yag?r,
S?n is? ?bl?h kimi sis?nin icind? oturmusan.

Bu beyt? Molla P?nah t?r?find?n yaz?lm?s bel? bir cavab gond?rilmisdi:

G?r nig?hdare-m?n an?st ke, m?n midan?m,
Sis?ra d?r b?g?le-s?ng nig?h midar?d[5].

[5] T?rcum?si: ?g?r m?ni qoruyub saxlayan m?n tan?d?g?md?rsa, o, sis?ni das?n icind? d? qoruyar.

Vaqif Qazax mahal?ndan olduguna gor? v? orada yasayanlar indi d? koc?ri h?yat surdukl?rin? gor?, koc?ril?rin h?yat v? m?is?tini cox yaxs? bilirdi. Bu c?h?td?n onun Molla V?li Vidadi il? yaz?smas? boyuk etnoqrafik ?h?miyy?t? malikdir. Vidadiy? yazd?g? m?ktublar?ndan birind? Vaqif cox sad? v? inc? serl?rl? t?r?k?m? arvadlar?n?n sad?, idilliya v? s?mimiyy?tl? dolu h?yat?n? t?svir etmisdir. Vidadiy? gond?rdiyi dig?r bir m?ktubunda is? o, t?r?k?m? h?yat?n?n insan? ozun? c?lb etm?y?n t?r?fl?rini t?svir etmisdir.

[Sair yaz?r:

Bizim h?r?ml?rdir quran oxuyan,
Ustund?n, bas?ndan ?nb?r qoxuyan,
Onlar deyil ork?n, cat? toxuyan,
Kimin isin kim? nisb?t eyl?rs?n.

Qap?da uzadar uzun g?b?ni,
Say?q dur, toyuga yedirm? d?ni,
Ovr?t doy?-doy? oldur?r s?ni,
N? bel? yat?rsan, q?fl?t eyl?rs?n.

Xos hal?na s?nin, uzun d?rnaql?,
Bald?r? c?rmaql?, yal?n ayaql?,
Yorgan?, yasd?g? tozlu, torpaql?,
H?md?m il? h?r d?m sohb?t eyl?rs?n.

Gunun qulag? ki, oradan batar,
Mitilin burunub, casdadan yatar,
Evin-zad?n tamam ozg?y? satar,
?g?r ki, yan?n? x?lv?t eyl?rs?n.

Bit oldur?r, ged?r xam?r yogurar.
?b?cilik eyl?r, usaq dogurar.
Soz x?b?r alanda c?r-c?r c?g?rar,
Qulaqlar?n batar, heyb?t eyl?rs?n.

Axsam-sabah durar ?lind? cat?,
Buzov baglar, g?l?r tumarlar at?,
Palc?ga bulanar siri, sifat?,
Eyl? zada n? m?h?bb?t eyl?rs?n?

?ll?rin, uzl?rin yuduqlar? yox,
Yaslar?nda dogru dedikl?ri yox,
Haz?r coband?rlar, dudukl?ri yox,
Onlar il? nec? ulf?t eyl?rs?n?

Burnun sil?-sil? qat?g? calar,
Axsamad?k eym?sini it yalar,
Alt?na y?x?lcaq c?r-c?r capalar,
Esqin batar, q?ti-s?hv?t eyl?rs?n.

Vaqif bu cur cirkin t?svir edilmis t?r?k?m? q?z?na qars? goz?l v? t?miz paltar geyin?n, ?ri il? mulayim r?ftar ed?n v? ev isl?rind?n sonra bos vaxt?nda muq?dd?s quran? oxuyan s?h?rli q?z?n? qoyur].

Umumiyy?tl?, Vaqifin ?s?rl?rind? qad?n sur?tl?ri m?rk?zi yer tutur, onun ser p?risi goz?l qad?nlar?n ?traf?nda f?rlan?r, onlara, harada is?, uzaqlarda, buludlar?n arxas?ndak? goyl?rin d?rinliyind? esitdiyi inc? v? insan? valeh ed?n l?tif serl?r oxuyur. Vaqif bu goz?lin m?n?vi keyfiyy?tl?rin? v? xeyirxahl?g?na kifay?t q?d?r q?l?m calaraq, ?n inc? v? ?n secm? b?dii ifad?l?rl? onun goz?lliyini v? gork?mind?ki kamilliyi t?svir edir, h?m d? sairin goz?lliy? olan bu alud?ciliyi tam bir m?ftunluq d?r?c?sin? q?d?r g?lib cat?r. O, bir bulbul kimi, minbir n?gm? oxuyur, oz sevdiyi qad?n? gah t?z? v? t?rav?tli ?tirli gull?rl?, gah ayla, gun?sl?, goyl? muqayis? edir, h?m d? onun bu muqayis?l?rinin say?-hesab? yoxdur.

B?z?n m?ftunluq v? alud?cilik o d?r?c?y? cat?r ki, sair dini t?sbehl?r? kecir, oz gulunu muq?dd?s s?h?rl?rin adlar? il? adland?r?r, onlara gah M?kk?, gah da M?din? ad? verir. Onun erotik m?zmunlu serl?rind?n birind? deyilir:

Ey K?b?m, K?rb?lam, M?kk?m, M?din?m,
H?r zaman kuyind? ziyar?timdir:
Qibl? deyib, qaslar?na bas ?ym?k
Gec?-gunduz m?nim ibad?timdir.

H?r n? des?m, s?n incim? sozumd?n,
S?rxosunam, yox x?b?rim ozumd?n.
Sol qam?tin yay?nanda gozumd?n,
Sanasan ki, h?sru qiyam?timdir.

S?ns?n m?nim ay?m, gunum, hilal?m,
Dovl?tim, iqbal?m, cah?m, c?lal?m,
Goz?l uzun daim fikru x?yal?m,
Sozun dild? sirin hekay?timdir.

[Vaqifin istedad?na p?r?stis v? ehtiram gost?r?n Asiq ?li Qaracadagi bir m?ktubunda bel? yaz?r:

Bu goh?r sozl?rin, ey alic?nab,
Tamam asiql?rin s?min? g?lmis.
F?sah?td?, b?lag?td? s?nin t?k,
Inanma ki, ruyi-z?min? g?lmis.

Bu ?srd? sairl?rin xan?san,
Mud?rris? b?rab?rs?n y?ni s?n.
Elmin m?d?nis?n, goh?r kan?san,
Esid?nl?r sozun d?min? g?lmis.

Vaqif ?trafdak? muhitd?n ustunluyunu basa dus?r?k yaz?rd?:

M?kan tutdis? Vaqif, yox ?c?b, bu Sis? dag?nda,
M?qam? l?li-gulr?ngin miyani-s?ngi-xarad?r].

1797-ci ild? Aga M?h?mm?d xan ikinci d?f? boyuk ordu il? Susa s?h?rin? hucum ed?rk?n, Ibrahim xan ozund?n guclu v? q?z?bli dusm?n? qars? davam g?tirm?y?c?yini hiss ed?r?k Balak?n? qacm?s v? n? ucuns? oz dostu Molla P?nah? Susa s?h?rind? qoymusdu. Aga M?h?mm?d xan s?h?rd? qalm?s ?hali t?r?find?n hec bir muqavim?t gorm?d?n Susaya daxil olmus v? oradak?lar?n hans?n?n onun hakimiyy?tin? tabe olmad?g?ndan v? ya x?yan?t etdiyind?n subh?l?nmisdis?, ham?s?n? amans?zcas?na q?rmaga baslam?sd?. ?n cox taqs?rkar olan adamlar?n h?bsxanaya sal?nmas?n? ?mr etmisdi, cunki onlar? daha d?hs?tli bir c?za il? c?zaland?rmaq ucun vasit?l?r dusunm?k ist?yirdi; Molla P?nah da qaranl?q h?bsxanadak? adamlar?n aras?nda idi, qaraqabaq sah?n is? onunla kohn?d?n haqq-hesab? var idi. Bel? nag?l edirl?r ki, Molla P?nah s?rq elml?rini bildiyin? gor?, g?l?c?kd?n x?b?r verm?yi d? bacar?rm?s. Sah?n nok?rl?ri oz hokmdarlar?n?n h?yat?na q?sd edib, onun taleyini h?ll etdikl?ri v? butun m?hbuslar?n d?hs?tli sur?td? oldurul?c?kl?ri gunun gec?si Molla P?nah Aga M?h?mm?d xan?n omrunun qalan gunl?rini haqq-hesab etm?kl? m?sgul imis. Bu haqq-hesabla o mu?yy?n edir ki, xan?n omrunun son gunl?ridir v? o, gun?sin dogmas?n? bir daha gorm?y?c?kdir. Oz taleyin? inanan v? t?hluk?d?n qurtaracag?n? umid ed?n Vaqif gec? ik?n h?bsxana goz?tcisind?n s?h?rd? yeni bir hadis? bas verib-verm?diyini sorusur. Goz?tcid?n kafi bir cavab almad?g?na gor? o, s?h?r? q?d?r yata bilmir v? dan yeri sokul?rk?n yen? d? goz?tciy? muraci?t edib: "S?h?rd? n? yenilik vard?r?" -- dey? sorusur. Lakin s?h?rd? bas vermis hadis?l?rd?n hec bir x?b?ri olmayan h?bsxana goz?tcisi bu d?f? d? sairin marag?n? od?y?c?k kafi bir cavab ver? bilmir. Lakin tezlikl? ufuqd? gun?s gorunur, sah?n oz nok?rl?ri t?r?find?n oldurulm?si x?b?ri butun s?h?r? yay?laraq h?bsxanaya da g?lib cat?r v? Molla P?nah dig?r m?hbuslarla birlikd? azad edilir. Bu munasib?tl? sair oz dostu Vidadiy? yazm?sd?r:

Ey Vidadi, g?rdisi-dovrani-g?c r?ftar? bax!
Ruzigar? q?l tamasa, kar? bax, kirdar? bax!

?hli-zulmu nec? b?rbad eyl?di bir l?hz?d?,
Hokmi-adil padsahi-qadiru q?hhar? bax!
Subh sondu s?b ki, x?lq? qibl? idi bir c?raq,
Gec?ki iqbal? gor, gunduzd?ki idbar? bax!
Taci-z?rd?n ta ki, ayr?ld? dimari-purgurur,
Paymal oldu t?pikl?rd? s?ri-s?rdar? bax!
....Ibr?t et Aga M?h?mm?d xandan, ey k?mt?r g?da.
Ta h?yat?n var ik?n n? sah?, n? xunxar? bax!
Bas gotur bu ?hli-dunyadan ayaq tutduqca qac,
N? q?za, n? ogula, n? dusta, n? yar? bax!
Vaqifa, goz yum, cahan?n baxma xubu zistin?,
Yuz cevir ali-?bay?, ?hm?di-Muxtar? bax!

Aga M?h?mm?d xan?n olumund?n sonra Ibrahim xan?n qardas? oglu M?h?mm?d b?y Mehral?b?y oglu d?rind?n nifr?t etdiyi ?misinin Qarabagda olmamas?ndan istifad? ed?r?k xanl?g? oz ?lin? kecirdir v? xanl?g? asanl?qla v? sakitlikl? idar? ed? bilm?k ucun xan?n butun dostlar?n? v? yax?n adamlar?n? q?tl? yetirm?yi ?mr edir. Bu adamlar?n c?rg?sind? Molla P?nah da oz oglu ?li Aga il? birlikd? h?lak olmusdur. Bu gork?mli mollan?n v? istedadl? sairin q?bri Susa s?h?rinin c?nub-s?rq t?r?find?ki goz?l m?nz?r?li bir yerd?dir. Hal-haz?rda onun q?bri cox ac?nacaql? bir v?ziyy?td?dir v? hec k?s onu qaydaya salmag?n qeydin? d? qalm?r.

H?r il Novruz bayram?n?n ?r?f?sind? (mart?n 9-da), y?ni q?s f?sli qurtarandan sonra ax?r c?rs?nb? gunu Susa s?h?rinin ?lvan v? t?z? paltar geymis arvadlar? h?min q?brin ustun? gedirl?r; onlar qad?nlar?n l?yaq?tini v? goz?lliyini ilhamla t?r?nnum etmis sairin q?brin? s?cd? etm?y? yox, b?lk? onun q?bri uz?rind? b?zi movhumi ad?tl?rin icras?n? yerin? yetirm?k, y?ni cill? k?sdirm?k v? bel?likl? d?, oz b?d?nl?rind?ki agr?lar? qovub saglamlasmaq niyy?ti il? oraya gedirl?r.

II

Vaqif Az?rbaycan ?d?biyyat?n?n banisi hesab olunur. Ozunun alim bir adam olmas?na baxmayaraq, o, sad?, xalq ucun anlas?ql? bir dild? yaz?b yaratm?s, fars v? ?r?b sozl?rinin kom?yin? qacmam?sd?r. Onun butun ?s?rl?ri suni olmayan; t?bii bir sad?lik v? s?mimi hissl?rl? n?f?s al?r; onlar?n coxu oz sad?liyi v? b?diiliyin? gor? xalq poeziyas?n?n numun?l?ri hesab edilir, onun butun ?s?rl?ri oz ax?c?l?g?, ah?ngdarl?g? v? qeyri-adi ifad?liliyi il? insan? m?ftun edir. Bu c?h?td?n o, haql? olaraq, butun Az?rbaycan sairl?rinin "xan?" hesab edil? bil?r.

Vaqifin muasiri v? dostu olan Molla V?li Vidadi d? qeyri-adi poetik istedada malik olmusdur; lakin onun istedad? ozun? m?xsus bir s?kild? t?zahur etmis v? birt?r?fli s?ciyy? das?m?sd?r; o, ?n cox k?d?rli mahn?lar qosmusdur; Vidadinin, dem?k olar ki, butun ?s?rl?ri d?rin bir k?d?r v? umidsizlik hissi il? as?lanm?sd?r. H?tta t?bi?tin goz?l lovh?l?rini t?svir ed?rk?n, h?yat?n muxt?lif t?r?fl?rini gost?r?rk?n d? sair ?n cox o seyl?ri qabar?q gost?rir ki, onlarda ?ziyy?tli h?yat?n faniliyi v? daimi olmad?g? oz ifad?sini tap?r.

Az?rbaycan ?d?biyyat?n?n ?sas?n? qoymus v? oz yuks?k b?dii ?s?rl?ri il? bu ?d?biyyat? z?nginl?sdirmis olan Vaqif v? Vidadid?n sonra Az?rbaycan?n h?r t?r?find? coxlu sairl?r yetisib meydana c?xm?sd?r. Bu sairl?r cal?sm?slar ki, oz ?s?rl?rind? basl?ca olaraq oz mu?lliml?rin?: Qarabag, S?ki v? Samax? sairl?ri -- Vaqif?, Qazax sairl?ri is? Vidadiy? t?qlid etsinl?r. Onlar?n aras?nda ?n cox m?shur olanlar? asag?dak?lard?r: Asiq ?li, Aciz, Sabit, S?qaqi, Rafi, Nisat, Lutfi Sirvani, S?rsar v? Arif. Dem?k olar ki, Molla P?nah?n muasirl?ri olmus bu sairl?rin ham?s? Vaqifin parlaq v? s?n ilham p?risinin quvv?tli t?siri alt?nda olmuslar. Bu sairl?rin ?s?rl?rind?n numun?l?r Mirz? Yusifin t?rtib etdiyi "M?cmu?yi-Vaqif v? muasirini-dig?r" adl? m?cmu?y? daxil edilmisdir.

Bu sairl?rd?n bir az sonra Susa q?zas?n?n Canaxc? k?ndind?n olan erm?ni Mirz?can M?d?dov v? C?bray?l q?zas?n?n Dzaq mahal?ndan olan sair? Asiq P?ri oz lirik serl?ri il? sohr?t qazan?rlar. Mirz?can bir s?ra d?y?rli v? parlaq

serl?rd? ozunu gost?rmis poetik istedad?ndan ?lav?, eyni zamanda, fars ?d?biyyat?n?n yaxs? bilicil?rind?n hesab olunurdu; umumiyy?tl? o, erm?ni olmag?na baxmayaraq, oz ruhu v? hissl?ri etibar? il? ?sil mus?lman idi v? onun Asiq P?riy? v? biz? m?lum olmayan dostlar?na gond?rdiyi b?zi m?ktublar? mus?lman h?yat?na t?bii bir horm?t hissi il? as?lanm?sd?r.

Oz agl? v? istedad? il? ham?n? heyr?tl?ndir?n goz?l v? g?nc sair? Asiq P?ri o zamank? m?d?ni c?miyy?tin q?lbi hesab olunurdu. H?r t?r?fd?n ona ser v? n?srl? yaz?lm?s, m?zmunu t?rifd?n ibar?t olan m?ktublar g?lirdi. Sair? is?, oz novb?sind?, p?r?stiskarlar?n? h?qiqi dostluq, t?miz m?h?bb?t, ?dal?t v? insana horm?t hissl?ri il? as?lanm?s ax?c? serl?ri il? ruhland?r?rd?. Bu c?h?td?n onun o zaman?n ?n m?d?ni adamlar? hesab olunan Mirz?canla, C?f?rqulu xanla, M?mm?d b?yl?, Mirz? H?s?nl? v? ?hm?d b?yl? m?ktublasmas? xususil? maraql?d?r. Asiq P?ri oz sevimli dostu v? cox nadir m?n?vi keyfiyy?tl?r? malik bir insan olan Mirz?can?n olumun? olduqca t?sirli bir ser yazm?sd?r. Sair? dunyaya muraci?t ed?r?k deyir:

Dunya! S?nin etibar?n yox imis,
Bir x?b?r ver Mirz?can? neyl?din?
Nec? b?yl?r il?, nec? xan il?
Goftar? xos ?hli-can? neyl?din?

O f?l?kdir dugun yeri dagl?yan,
?z?l sad el?yib, sonra agl?yan,
Sin?sind?n ser, kitab bagl?yan
Sahibi-hus goh?r kan? neyl?din?

Biz h?min serin yaln?z iki b?ndini burada misal c?kdik. Lakin bu kicik parcan?n ozu d? gost?rir ki, Mirz?can oz muasirl?ri aras?nda n? q?d?r yuks?k qiym?tl?ndirilirmis v? onun xatiri sair?nin yan?nda n? q?d?r ?ziz imis.

Asiq P?rinin l?yaq?tli muasirl?ri aras?nda ozunun z?ngin v? muxt?lif serl?ri il? m?shur olan N?bati, yaxud muganl? Xancoban gork?mli yer tutur. N?batinin serl?ri cox oynaq v? ah?ngdard?r. N?batinin ?s?rl?rinin coxunun m?zmunu sad? xalq?n, daha cox koc?ri t?r?k?m?nin h?yat?ndan goturulmusdur. Lakin N?batinin bir cox el? serl?ri d? vard?r ki, onlarda dini-f?ls?fi gorusl?r v? mistisizm ustunluk t?skil edir. N?batinin ayr?ca kitab s?klind? burax?lm?s ?s?rl?ri m?cmu?si hal-haz?rda cox az tap?lan nadir kitablardan biridir. N?batinin farsca yaz?lm?s ?s?rl?ri d? az deyildir. Bu ?s?rl?rind? sair insan irad?sinin azadl?g?n?, v?hd?ti-vucuda v? ?z?li ?dal?t? suurlu inam? t?r?nnum edir. H?yatdak? h?r nov alcaql?g? v? iyr?ncliyi r?dd ed?n sair ham?n? xeyirxahl?ga xidm?t etm?y?, goz?lliyi v? ulviyy?ti sevm?y? cag?r?r.

Insanlar?n bu dunyada ugrunda mubariz? etdikl?ri h?r sey sairin gozund? puc v? ?fsan?dir; buna gor? d? ?sas? mohk?m olmayan, aldad?c?, muv?qq?ti, "bes gunluk olan" h?r seyd?n uz dond?rm?k laz?md?r. Zahir?n ozunu momin, dindar v? allah b?nd?si kimi gost?rm?k d? sairin ruhuna yadd?r. Onun liras? yaln?z ideyan?, mahiyy?ti, insan?n daxili al?mini v? ruhi v?ziyy?tini t?r?nnum edir.... Lakin mu?yy?n bir kamilliy? catmaq, m?n?n ?n ali ideyalar? anlamaq d?r?c?sin? yuks?lm?k v? bu ideyalar? d?rk ed? bilm?k bacar?g? ucun ill?rl? cal?smaq, oz uz?rind? ard?c?l sur?td? v? inadkarl?qla isl?m?k, oz ehtiraslar?nla ciddi mubariz? aparmaq laz?md?r. Serl?rind?n birind? sair deyir:

Get dolangil?n, xams?n h?nuz,
Puxt? olmaga cox s?f?r g?r?k!
Murgi-Qaf il?[6] h?mz?ban olub,
Dovr? qalxmaga balu p?r g?r?k!

[6] Mus?lmanlarda Qafqaz daglar? Qaf adlan?r. Murgi-Qaf ad? alt?nda qartal n?z?rd? tutulmal?d?r.

N?bati, gorunur, butun S?rqd? Mollayi-Rumi ad? il? mistik v? panteist kimi m?shur olan C?lal?ddinin cox quvv?tli t?siri alt?nda olmusdur.

Bunlardan sonra Az?rbaycan sairl?ri aras?nda ?s?rl?rinin coxu erotik m?zmun das?yan Dilsuz, Raci, Qumri, D?xil v?

basqalar? m?shurdur. Lakin onlar?n sohr?tini butun Az?rbaycanda, habel? Iranda si? m?zh?bi t?r?fdarlar? aras?nda genis yayan daha cox o ?s?rl?r olmusdur ki, onlarda M?h?mm?d peyg?mb?rin n?slind?n olan muq?dd?s adamlar?n, xusus?n, si?l?r aras?nda m?h?bb?t qazanm?s Imam Huseynin h?yat?ndan al?nm?s muxt?lif hadis?l?r b?dii v? ?yani s?kild? t?svir edilir.

VII ?srin ax?rlar?nda Neyn?vada bas vermis faci?vi hadis?l?r S?rq sairl?rinin, yaz?c? v? tarixcil?rinin cosqun x?yallar?na z?ngin v? tuk?nm?z material vermisdir. Hicri tarixin 60-c? ilind? F?rat cay?n?n sag sahilind?ki K?rb?la adl? yerd? Dim?sq x?lif?si Yezidin qosunlar? t?r?find?n peyg?mb?rin sevimli n?v?si Imam Huseyn oz 72 n?f?r ?sab?l?ri il? birlikd? xainc?sin? oldurulmusdur; ol?nl?rin aras?nda h?tta h?ddi-buluga catmam?s usaqlar da var idi. Oldurulmus imam?n v? onun ?sab?l?rinin arvadlar? Yezid t?r?find?n ?sir al?n?b, Dim?sq s?h?rin? gond?rilmisdi; oldurul?nl?rin ?mlak? talan edilmis, onlar?n meyidl?ri is? ayaqlar alt?nda tapdalanm?sd?. Tarixd? d?rin izl?r buraxm?s bu qanl? hadis?l?r butun mus?lman dunyas?n? sars?tm?sd?. Imam Huseynin K?rb?lada m?h?rr?m ay?n?n ?vv?ll?rin? t?saduf ed?n son gunl?rinin, xusus?n, m?h?rr?min 10-da asura gunu bas vermis hadis?l?rin, imam?n v? onun yax?n adamlar?n?n oldurulm?sinin t?svirin? ?r?b, fars v? Az?rbaycan dill?rind? cildl?rl? ?s?rl?r h?sr olunmusdur. Bu ?s?rl?r m?h?rr?m ay? ?rzind? m?scidl?rd? v? basqa ibad?t yerl?rind? m?rsiy?xan v? novh?xan adlanan xususi v? m?shur adamlar t?r?find?n oxunur. H?min ?s?rl?rin bir coxu k?d?rli v? d?rdli hadis?l?ri el? bir s?n?tkarl?qla t?svir edir ki, onlar?n oxunmas? dinl?yicil?rin aglay?b f?ryad qoparmalar?na s?b?b olur. Az?rbaycan dilind? yaz?lm?s bu cur? ?s?rl?rd?n ?n cox m?shur olan? Racinin ?s?rl?ridir. Onun novh?l?ri Iran Az?rbaycan?n?n v? Zaqafqaziyan?n bir cox yerl?rind?, si? mus?lmanlar?n yasad?g? yerl?rd? oxunur. Zaqafqaziya sairl?ri, xusus?n, qat? si? olan Qarabag sairl?ri Racinin, Qumrinin v? Iran Az?rbaycan?n?n dig?r sairl?rinin ?s?rl?rin? t?qlid etmis v? ozl?ri d? bir cox novh? v? m?rsiy?l?r yazm?slar; bu sairl?rd?n b?zil?ri, m?s?l?n, Zakir, Asi, Novr?s v? g?nc sair Baqi poeziyan?n bu novund? oz mu?lliml?rini d? vurub kecmisl?r.

M?h?rr?m ay?n?n 10-cu gunund? asura zaman? dini tamasalar gost?ril?rk?n, ?yinl?rin? k?f?n geymis si?l?r konullu sur?td? x?nc?rl? baslar?n? yar?b ozl?rin? muxt?lif b?d?n c?zalar? ver?nd?, h?l? vaxtil? Molla P?nah t?r?find?n yaz?lm?s asag?dak? parcalar? oxuyurlar:

K?rb?lad? olmad?q
Sumri[7]-d?gan? oldur?k,
Par?-par? eyl?y?k
Ovladi-Heyd?r qanl?s?n.
    Kuh Huseynim?!
    Va Huseynim?!...

[7] Imam Huseynin qatilidir.

Ey Yezidi-bih?ya!
Ruzi-c?za va h?sr?ta!
Nuri-cesmi-Mustafa
?lb?tt? ist?r qanl?s?n.
    Kuh Huseynim?!
    Va Huseynim?!

Ol d?md? Fatim?
G?l?c?k qiyam?t?.
?ld? s?ri-Huseyn,
Guya Huseyn olub.
Mat?m s?das? var....
Ey vay! B?d?sti-K?rb?la!
    Kuh Huseynim?!
    Va Huseynim?!

?d?bi ?s?rl?rin butun si?l?r t?r?find?n cox sevil?n bu novunun oz xususi sairl?ri v? yaz?c?lar? vard?r. Qarabagda az-cox savad? olan h?r bir si? oz yarad?c?l?g?na birinci novb?d? novh? v? m?rsiy? yazmaqla baslay?r. Bu ona gor?

genis yay?lm?sd?r ki, yaz?lan novh? v? m?rsiy?l?r boyuk bir maraqla ham? t?r?find?n oxunur; bu ?s?rl?ri yaz?b yaratmaq da bir o q?d?r c?tin deyildir, cunki onlar? yazmaq ucun z?ngin material movcuddur; bunun ucun yaln?z imam?n h?yat?ndan mu?yy?n bir hadis?ni goturub onu umumiyy?t t?r?find?n q?bul olunmus s?kild? serl? s?rh etm?k kifay?tdir. Ona gor? d? bu novd?n olan ?d?bi ?s?rl?rin, habel? ayd?nd?r ki, onlar? yazan v? yaz yag?s?ndan sonrak? gob?l?k kimi coxalan mu?llifl?rin say?n? hesablamaq da olduqca c?tindir.

III

40-c? ill?rd?n baslayaraq Az?rbaycan sairl?rinin ?s?rl?rind? ?vv?lki erotik v? olduqca sentimental istnqam?td?n xeyli f?rql?n?n yeni bir meyl gorunm?y? baslay?r. Bu yeni istiqam?tin ?n gork?mli numay?nd?si X?nz?r?stanl? Qas?mb?y olmusdur ki, ?s?rl?rini Zakir t?x?llusu il? yazm?sd?r; bunun da m?nas? "allah?n ad?n? zikr ed?n" dem?kdir. Zakirl? birlikd? bu yeni ?d?bi c?r?yanda Babab?y, K?rb?lay? Abdulla v? Qarabag?n dig?r gork?mli sairl?ri, Tiflisd? is? m?shur dramaturq Mirz? F?t?li Axundov cal?sm?slar. Mirz? F?t?li Axundovun haqq?nda ir?lid? ayr?ca dan?s?lacaqd?r. H?min sairl?rin h?r biri, o zaman h?l? ?d?biyyatda hakim v?ziyy?td? olan erotizm t?siri alt?nda mu?yy?n ?s?rl?r yazsalar da, basl?ca olaraq, ?n cox satirik ?s?rl?r yaz?b yaratm?slar ki, bunlarda da oz z?man?l?rinin qusurlar?n? -- asiyal?lara m?xsus olan ikiuzluluyu, x?yan?ti, ruhanil?rin noqsanlar?n?, onlar?n yaltaq nitql?rini, qara camaat?n avaml?g?n?, hakim xan t?b?q?sinin irsi lovgal?g?n? v? sair?ni c?sar?tl? v? q?ti sur?td? t?nqid? tutub gulurdul?r.

Qarabag Az?rbaycan sairl?rinin parnas?d?r v? yuks?k ilhaml? sairl?rin yuvas? Susa daglar?n?n zirv?l?rind?dir. Bu sairl?r ic?risind? ?n birinci v? gork?mli yeri, sozsuz ki, Qas?mb?y Zakir tutur. T??ssuf ki, bu gork?mli sairin n? vaxt anadan oldugunu v? n? vaxt olduyunu d?qiq sur?td? mu?yy?nl?sdirm?k mumkun deyildir; lakin s?hih sur?td? m?lumdur ki, o, rus ?d?biyyat?n?n korifeyl?ri olan Puskinin, Belinskinin, Lermontovun v? dig?r yaz?c?lar?n muasiri olmusdur. Zakir Susa s?h?rinin ?sas?n? qoymus m?shur P?nah xan?n n?slind?ndir. O, Susa s?h?rind? anadan olmus v? oz fars-Az?rbaycan t?hsilini d? oradak? yerli m?kt?bl?rd?n birind? alm?sd?r. T?hsilini qurtarandan sonra o, Susa s?h?rind?n kocub, oz malikan?si olan X?nz?r?stan k?ndin? g?lmis v? orada t?s?rrufatla m?sgul olmusdur. Kec?n ?srin 60-c? ill?rind? Zakirin dusm?nl?ri onu, qardas? oglu m?shur qacaq Behbudu gizl?tm?kd? taqs?rland?r?rlar. Bu m?s?l?nin Zakir? bir bohtan v? h?r cur? qanundan k?nar bir hal olmas?na baxmayaraq, yerli m?hk?m? v? inzibati idar? numay?nd?l?ri onun dusm?nl?rinin t?siri alt?nda casd?r?ld?qlar?ndan Zakirin ozunu, h?mcinin onun oglu N?c?fqulu b?yi v? qardas? oglu Isk?nd?r b?yi Sibir? surgun olunmaga m?hkum edirl?r. Sairin arvad?n? v? usaqlar?n? Susa s?h?ri h?bsxanas?na salm?s, onun butun ?mlak?n? musadir? etmisdil?r. Bu v?ziyy?t sairin butun q?lbini sars?tm?sd?. Bu munasib?tl? o oz himay?cisi v? dostu Bak? qubernatoru Kolubyakin? asag?dak? sozl?ri yazm?sd?:

S?nd?n sonra, ey taci-s?r, bas?ma
G?rdisi-z?man? n?l?r g?tirdi.
Iki bimuruvv?t ittifaq edib,
Vilay?t? yuz suru-s?r g?tirdi.

Qacaql?q binas?n ed?n t?k Behbud,
Pisinihad etdim oz ?rzimi zud.
T?r?fgirlik oldu ax?rda, n? sud,
M?nim dogrulugum z?r?r g?tirdi.

H?stada yetmisdir sinnu sal?m?z,
Bu dovl?td? agarm?sd?r yal?m?z;
Getdi dovl?timiz, mulku mal?m?z,
N?xli-t?m?nnam?z k?d?r g?tirdi.

Sonra Zakir m?ktubunda xahis edir ki, bu b?db?xt isd? ona kom?k etsin v? onu oz m?rh?m?tli n?z?rind?n salmas?n. Kolubyakinin, Mirz? F?t?li Axundovun v? sairi s?xs?n tan?yai b?zi nufuzlu gurcu knyazlar?n?n say?sind? Zakiri

tezlikl? h?bsxanadan azad edirl?r; o, Bak?da c?mi uc ay h?bsxanada qalm?sd?r. Bak?dan oz v?t?nin? qay?dan kimi, Zakirin usaqlar?n? da tezlikl? h?bsd?n azad edirl?r. Zakir ona yalandan bohtan at?b taqs?rland?ran dusm?nl?rini oz ?s?rl?rind? el? t?nqid at?sin? tutub biab?r etmisdir ki, onun vurdugu bu damga c?tin ki, Qarabagda unudula bilsin.

Zakir oz dostlar? Mirz? F?t?li Axundova, Ismay?l b?y Qutqas?nl?ya, C?f?rqulu xana v? qubernator Kolubyakin? gond?rdiyi v? b?dii ?d?biyyat?n numun?l?ri olan m?ktublar?nda oz muasir c?miyy?tinin h?yat?n?n tam m?nz?r?sini vermisdir. H?min m?ktublar?n b?zil?ri A.P.Berje t?r?find?n Leypsiqd? n?sr olunmus "M?cmu?yi-?sari-su?rayi-Az?rbaycan" adl? m?cmu?y? daxil edilmis v? onlar, ?dal?tl? des?k, h?min m?cmu?nin ?n yaxs? hiss?sini t?skil edir. Bu m?ktublar, indi d?, poetik ?s?rl?ri oxumaga boyuk h?v?s gost?r?n butun savadl? az?rbaycanl?lar t?r?find?n oxunur v? ?zb?rl?nir. Sair asan, sad? v? inc? serl?rd? oz xalq?n?n ruhunu, onun h?yata bax?s?n?, dunyagorusunu, v?rdisl?rini, dini ?qid?sini, h?yata munasib?tini, xeyirxah v? qusurlu c?h?tl?rini, onun xarakterinin h?m n?cib, h?m d? l?yaq?tsiz c?h?tl?rini boyuk bir s?n?tkarl?qla, inand?r?c? sur?td? t?svir etmisdir. O, h?qiq?tin carc?s? v? bir n?sih?tci kimi "insanlar?n kinini v? qusurunu gozl?rind?n oxuyur". Sair ruhanil?rin tamahkarl?g?n?, ikiuzluluyunu v? cahilliyini, b?y silkinin qorxaql?g?n? v? zal?ml?g?n?, cox zaman ogrular?n v? capq?nlar?n hamisi olan m?murlar?n acgozluyunu, rusv?txorlugunu v? x?sisliyini c?sar?tl? t?nqid? tutub ifsa edir. Sair, h?mcinin, ozu ucun hac? v? m?s?di rutb?si qazanm?s, lakin sad? xalq? vicdans?zcas?na istismar ed?n tacir t?b?q?sin? d? aman vermir. Mirz? F?t?li Axundova yazd?g? m?ktublardan birind? sair sanki oz-ozun? muraci?t ed?r?k deyir:

N? xabi-q?fl?tdi, divan? konul,
Ac gozunu suni-xudaya bir bax!
S?n? ki, qalmay?b q?mi al?min,
Seyri-bag etgil?n, s?fay? bir bax!

Q?l tamasa nov-?rusi-bahar?,
Q?nim?tdir bes gun omri-dubar?.
S?hni-c?m?nl?rd? qumri, h?zar?
N? xos verib s?da-s?daya bir bax!

G?rdisi-dovran?n, ey xan?x?rab,
Apar?r mohn?tin g?rdisi-s?rab.
Icm?s?n d? icm? ozun meyi-nab,
Eysu nusi-bayu g?day? bir bax!

Yas?m?nin ?tri cokub jal?y?,
G?lir gulustandan buyi-qaliy?;
Gahi b?novs?y?, gahi lal?y?,
Gahi d? n?rgizi-s?hlay? bir bax!

S?rvu s?nub?rin af?ti-x?zan,
Soyub libas?n? qoymusdu uryan;
G?lib t?r?hhum? s?rv?ri-r?hman,
Verdiyi x?l?ti-zibay? bir bax!

?g?rci x?st?s?n, bir dur ayaga,
Ah?st?-ah?st? guz?r q?l baga,
Q?h-q?hi-minay?, r?qsi-ussaq?,
C?h-c?hi-bulbuli-seyday? bir bax!

Seyr? c?x?b d?st?-d?st? goz?ll?r,
Cic?k d?rib h?r buxaga duz?rl?r.
Qaqq?ldasa-qaqq?ldasa g?z?rl?r,
Canlar alan sovt?, s?day? bir bax!

S?qaiq, q?r?nfil, sus?n, n?st?r?n

Z?bani-hal il? oxur must?hs?n;
H?vayi-kuhsar, s?fayi-c?m?n,
T?n ed?n c?nn?tul-m?vay? bir bax!

Nec? oldu C?msid, Fridun, Kavus,
Sohrabi-namv?r, F?ram?rzu Tus?
?sasi-Isk?nd?r, g?nci-D?qyanus
Tamam getdi badi-f?nay?, bir bax!

Bu dari-dunyan?n yox etimad?,
S?nin d? rehl?tin bugun-f?rdad?;
Sal yad?na n?qli-Sirin-F?rhad?,
S?rguz?sti-M?cnun-Leylay? bir bax!

M?nim t?k deyils?n, ?zizim, s?nin
Kur k?nar?, yol ustudur m?sk?nin;
L?zz?tini apar g?lib ged?nin,
Naz?nini-f?rdi-?lay? bir bax!

Hallavar?n bu s?mtinin goz?li
Bazar gunu k?lisay? cox g?li;
Lac?n tumaq?li, t?rlan cilv?li,
S?ri t?r c?qqal? sonay? bir bax!

Duyuq duss? ?g?r verm?zl?r ruxs?t,
Unutma gah-gahi dus?nd? furs?t.
Molla ?hm?di d? Axunddan x?lv?t
Al yan?na, m?l?ksimay? bir bax!

Surahi solunda, bad? sag?nda,
M?z? qabag?nda, mey dodag?nda,
Bulaq k?nar?nda, cay q?rag?nda
?mmameyi-seyid, mollay? bir bax!

Vaiz biz? oxur s?ri-Mustafa;
Harama murt?kib olmay?n ?sla!
Ozu lum-lum udur batind?,
amma Zahird? dediyi m?nay? bir bax!

Kimdir baxan peyg?mb?r?, imam?,
Bu dag?lm?s dus?n deyil nizam?!
Orucluqda surbi-meyi-gulfam?,
Mahi-m?h?rr?md? zinay? bir bax!

S?hra m?rdumunu s?hr ?hli gorc?k,
Yalvar?b-yap?s?b oturdar coml?k;
Bes ars?nda surusdur?r uc c?r?k,
Tacir? seyr el?, sovday? bir bax!

Baqqal t?raziy? qoyar iman?n,
?s?l qiym?tin? satar ayran?n,
Qudurmus it kimi tutar dord yan?n,
Dey?n yoxdur ali-?bay? bir bax!

Pin?cil?r bafta taxar boynuna,
Imperial tok?r v?r?q oynuna,
Qovurmac? saat qoyub qoynuna,
Iddiayi-?dna, ?lay? bir bax!

Dolan?r bazar? darga, kvartal,
Doyulur sif?tl?r, yonulur saqqal,
Gec? get cibin? bes-on manat sal,
Gunduz g?lib n?rxa, bahay? bir bax!

Xanzad?l?r sis? tax?r r?yy?ti,
Ozl?rinin deyil mal?, dovl?ti,
Oda t?p?r harda duss? furs?ti,
Mujiki seyr eyl?, agay? bir bax!

Palajenya n?qli ta olub mohk?m,
G?r?k b?y azalda zulmun d?mad?m,
D?xi d? art?r?r bu ?hli-biq?m,
Yan?nda cal?nan zurnay? bir bax!

Piran?s?rlikd? m?n oldum rusva,
Duz?lm?di isl?r, can? yetdim ta.
Gor n? oyun tutdu ?zizim Mirza,
Zakira, t?qdiri-q?zay? bir bax!

Zakirin muxt?lif janrlarda yazm?s oldugu ?s?rl?r ic?risind? canl? dild? yazd?g? t?msill?ri v? hekay?l?ri d? diqq?ti c?lb edir; onun bir s?ra t?msill?ri o q?d?r yaxs? yaz?lm?s v? bu t?msill?rd? o q?d?r h?yati h?qiq?t ifad? olunmusdur ki, h?min t?msill?ri Ivan Andreyevic Kr?lovun t?msill?ri il? muqayis? etm?k olar v? ola bil?r ki, bu Az?rbaycan sairi el? onu t?qlid etmisdir. ?g?r onun Berjenin "M?cmu?"sin? daxil edilmis sayca az olan m?ktublar?n? v? lirik serl?rini istisna ets?k, t??ssufl? dem?k laz?md?r ki, bel? boyuk bir sairin ?s?rl?ri indiy? q?d?r hec bir yerd? n?sr edilm?misdir. Sairin oz ?l x?tti il? yaz?lm?s ?s?rl?rinin ham?s? onun n?v?l?rind?n birind? muhafiz? edilir v? bizim esitdiyimiz? gor?, o da bu yax?nlarda h?min ?s?rl?ri n?sr etm?k ist?yir. Zakirin butun ?s?rl?rinin bir nusx?si d? sairin dostu v? muasiri m?rhum Mirz? F?t?li Axundovun oglundad?r.

IV

M.F.Axundovun Az?rbaycan ?d?biyyat?ndak? xidm?tl?ri cox boyukdur: o, h?m sair, h?m dramaturq, h?m nasir, h?m publisist, h?m d? t?nqidci idi. M.F.Axundov 1812-ci ild? Nuxada anadan olmusdur; 7 yas?nda ik?n o, ata-anas?n? itirmis v? oz z?man?sinin ?n alim ruhanil?rind?n biri olan day?s? Axund Hac? ?l?sg?rin yan?nda t?rbiy? alm?sd?r. Bu alim mollan?n r?hb?rliyi alt?nda Mirz? F?t?li cox yaxs? mus?lman t?hsili alm?s, fars, ?r?b dill?rini ?sasl? sur?td? oyr?nmisdi; cunki day?s? onu ruhani rutb?sin? haz?rlay?rd?. Mirz? F?t?li 17 yas?nda ik?n, t?saduf?n, Yelizavetpolda m?shur Mirz? S?fi il? tan?s olmus v? bu tan?sl?q Axundovun fikirl?rind? boyuk bir donus ?m?l? g?tirmisdir (Mirz? S?fi bir sair v? filosof kimi h?tta Avropada da, xusus?n, Almaniyada m?shurdur, Bodenstedt onun serl?r m?cmu?sini orada n?sr etmisdir). Bu hadis?d?n sonra Mirz? F?t?li ruhaniliy? getm?mis v? qulluga girm?yi q?rara alm?sd?r. Bunun ucun laz?mi haz?rl?q kecm?kd?n otru o, yenic? ac?lm?s Nuxa q?za m?kt?bin? daxil olmus v? 22 yas?na q?d?r h?min m?kt?bd? oxumusdur. Bu zaman onun day?s? Axund Hac? ?l?sg?r M?kk? s?f?rind?n qay?d?b g?lmisdi. M.F.Axundov oz day?s?ndan onu, nec? olur-olsun, qulluga duz?ltm?yi xahis etmisdir. Bu m?qs?dl? onlar Tiflis? g?l?r?k Gurcustan?n o zamank? bas hakimi Baron Rozen? ?riz? vermisdil?r. Laz?mi imtahandan sonra Baron Rozen t?r?ddud etm?d?n Mirz? F?t?lini s?rq dill?ri uzr? mut?rcim v?zif?sin? qulluga goturur. O zamandan (1834-cu ild?n) Mirz? F?t?li ta v?fat etdiyi gun? q?d?r h?min qulluqda qalm?sd?r. Qulluq isl?rind?n sonra asud?

vaxtlar?n? Mirz? F?t?li basl?ca olaraq rus kitablar?n? oxumaga s?rf edirdi. Bunun say?sind? o, tarix, f?ls?f? v? siyasi elml?r uzr? oz bilik dair?sini o q?d?r genisl?ndir? bilmisdi ki, o zaman qafqazl?lar?n aras?nda oz z?man?sinin ?n savadl? mus?lman? hesab oluna bil?rdi. Bundan ?lav?, Mirz? F?t?li s?rq dill?rini goz?l bil?n bir mut?x?ssis idi. Mirz? F?t?li oz qullugunda polkovnik rutb?sin? q?d?r yuks?lmis v? bir s?ra rus v? xarici ordenl?rl? t?ltif olunmusdur. Dusm?nl?r ?leyhin? apar?lan muharib?l?r zaman? o bir s?ra ekspedisiyalarda istirak etmis v? bir nec? muhum taps?r?qlar? yerin? yetirmisdir. Mirz? F?t?li Axundov ag?r x?st?likd?n sonra 1878-ci il fevral?n 28-d? 66 yas?nda ik?n Tiflisd? v?fat etmisdir.

Axundovun ?d?bi f?aliyy?tin? kec?rk?n qeyd etm?k laz?md?r ki, uzun mudd?t ic?risind? yasad?g? maarifp?rv?r adamlar?n muhiti onun m?n?vi quvv?sinin v? yarad?c?l?q istedad?n?n inkisaf?na cox kom?k etmisdir. G?ncliyind? o, fars v? Az?rbaycan dill?rind? bir cox serl?r yazm?sd?r. Rus sairl?rind?n o, ?n cox Puskini, Qoqolu v? Qriboyedovu yuks?k qiym?tl?ndirirdi. Puskinin olumu Axundova cox quvv?tli t?sir etmisdi v? o bu k?d?rli hadis?nin x?b?rini alan kimi cox t?sirli bir ser d? yazm?sd?r ki, h?min ser Marlinski t?r?find?n rus dilin? t?rcum? olunmusdur. Oz z?man?sinin ?n istedadl? v? m?d?ni mus?lmanlar?ndan olan Axundov Zaqafqaziya mus?lmanlar? aras?nda humanist ideyalar?n ?n yaxs? t?bligatc?lar?ndan idi. O, oz dostlar?n? -- Zakiri, Baba b?yi v? dig?r Az?rbaycan sairl?rini rus yaz?c?lar?n?n ?s?rl?ri il? tan?s etmis v? bu yolla da onlar?n bilik dair?sini genisl?ndirmisdir. Onun t?siri say?sind? Zakir v? bir q?d?r sonra Hac? Seyid ?zim yeni istiqam?td? isl?yib yaratm?slar. Onlar?n ?s?rl?rind?, uzvi s?kild? olmasa da, h?r halda ruslar?n humanist ideyalar? il? mus?lman xalq?n?n hiss v? arzular?n?n cox yax?ndan birl?sdirildiyi goz? carp?r. M?s?l?n, Zakir Kolubyakin? v? Axundovun ozun? yazd?g? m?ktublarda rus xalq?n?n sakit h?yat t?rzin? v? n?cib xarakterin? husn-r?gb?tl? yanas?r, onun m?d?niyy?tin? v? h?rbi hun?rin? horm?tini bildirir.

Axundovun boyuk xidm?ti onun olm?z komediyalar?ndan ibar?tdir ki, o bunlar? 1850-ci ild?n yazmaga baslam?sd?r; bu isd? knyaz Vorontsovun umumiyy?tl? teatr isin? b?sl?diyi diqq?t v? r?gb?t ona cox kom?k etmisdir. Axundov alt? komediya yazm?s v? bu komediyalar?n ham?s? onun bir povesti il? birlikd? 1859-cu ild? n?sr olunmusdur; h?min komediyalar?n rusca t?rcum?si is? h?l? bundan ?vv?l, y?ni 1853-cu ild? n?sr olunmusdur.

M.F.Axundovun komediyalar? bir reflektor kimi Zaqafqaziyada yasayan az?rbaycanl?lar?n 30-cu v? 40-c? ill?rd?ki h?yat?n? ?ks etdirir. Boyuk istedada malik oldugu v? xalq?n h?yat? il? yaxs? tan?s oldugu ucun Axundov xalq m?is?tinin muxt?lif t?r?fl?rini cox diqq?t?layiq bir duzgunluk v? s?n?tkarl?qla t?svir etmisdir. [Onun h?r hans? komediyas?n? diqq?tl? oxuduqdan sonra, sanki s?n ozunu bir mudd?t yax?ndan tan?s oldugun adamlar?n ic?risind? hiss edirs?n v? el? bil indic? onlardan ayr?l?bsan. X?sis Hac? Qaran?n qurana and icib, ona ?la nov mal ?v?zin? pis mal satan Susa tacirin? dediyi soyusl?ri uzun mudd?t qulaqlarda s?sl?nir; yaxud sad? Az?rbaycan qad?n? Zalxan?n ag?ll? muhakim?l?rini gotur?k. O deyir ki, bu viran olmus olk?nin q?zlar? quldurluq, ogurluq bacarmayan? sevmirl?r. Divanb?yiy? dey?n g?r?k ki, bicar? g?d?l?ri niy? ogurluqdan, quldurluqdan otru incidirs?n? Bacar?rsan olk?mizin q?zlar?na qadagan el? ki, quldur olmayan oglandan z?hl?l?ri getm?sin. Onda m?n zam?n ki, qurd qoyun il? otlayar v? s. Bir sozl?, h?r yerd? v? butun komediyalar?nda Axundov ozunu t?svir etdiyi sinfin adamlar?n?n h?yat?n? yaxs? bil?n bir s?n?tkar kimi tan?td?r?r.] Onun komediyalar? canl?, oynaq v? yaxs? isl?nmis Az?rbaycan l?hc?sind? yaz?lm?sd?r. Dilinin bel? canl?l?g? v? sad?liyi, m?zmununun dolgunlugu v? h?yatiliyi say?sind? bu ?s?rl?r butun savadl? kutl?nin mal? olmus, indi d? boyuk bir maraqla ham? t?r?find?n oxunur v? bu ?s?rl?rin h?r biri Zaqafqaziyan?n, dem?k olar ki, butun s?h?rl?rind? v? h?tta Iranda h?v?skarlar t?r?find?n d?f?l?rl? s?hn?d? tamasaya qoyulmusdur.

Komediyalar?ndan ?lav?, M.F.Axundov Az?rbaycan dilind? "Aldanm?s k?vakib" adl? bir povest d? yazm?sd?r. Bu povestd? mu?llif s?f?vil?r dovrund? Iran?n sah saray?ndak? v?zirl?rin v? ali v?zif?li s?xsl?rin h?yat?n? s?n?tkarl?qla t?svir etmisdir; onun t?svir etdiyi adamlar?n ham?s? ag?ldan k?m, m?hdud v? movhumata inanan adamlard?r. Onlar?n fovq?lad? y?g?ncaqda soyl?dikl?ri nitql?r oz sad?lovhluyu il? insan? heyran edir, eyni zamanda h?min nitql?r cox s?ciyy?vidir. Bu nitql?rd?n bel? bir n?tic? c?xartmaq olar ki, dovl?t adamlar?n?n ham?s?n?n fikri v? isi "q?z?l dovrunu kecirmis Iran?n" abadlasmas?na t?r?f deyil, b?lk? onun iflas?na v? t?n?zzulun? t?r?f cevrilmisdir.

Axundov h?mcinin fars dilind? d? bir nec? t?nqidi ?s?r yazm?sd?r (bu da S?rqd? ?d?biyyat?n tamamil? yeni bir novudur). Axundov s?rq dill?rini cox yaxs? bildiyin? gor?, ilk d?f? olaraq ?r?b ?lifbas?n?n d?yisdirilm?si m?s?l?sinin z?ruriyy?tini ortal?ga atm?s v? bel?likl? d?, oxuyub-yazmag?n v? mus?lmanlar aras?nda savad?n tezlikl? yay?lmas?n?n yolunu gost?rmisdir. Axundov ?r?b ?lifbas?n?n noqsanlar? haqq?nda fars dilind? xususi bir kitabca

yazaraq, onu Iran hokum?ti t?r?find?n bax?l?b t?sdiq olunmaq ucun Tehrana gond?rmisdi; h?min kitabca il? birlikd? o, ?r?b ?lifbas?n? ?v?z etm?k ucun ozunun t?rtib etdiyi t?kmill?sdirilmis ?lifban? da oraya gond?rmisdi. Lakin Iran saray?n?n murt?ce v? pax?l adamlar? Axundovun bu maarifp?rv?r ?s?rin? layiqi il? diqq?t yetirm?mis v? onun yeni ?lifba q?bul etm?k haqq?ndak? xahisi h?yata kecm?mis qalm?sd?r. (Bir q?d?r sonra is? Iran?n indi Konstantinopoldak? s?firi Mirz? Rza xan?n t?rtib etdiyi ?lifban?n da aqib?ti bel? qurtarm?sd?.) M.F.Axundov ?lifba m?s?l?si ucun xususi olaraq Konstantinopola getmisdi, lakin onun ?lifba m?s?l?si orada da muv?ff?qiyy?t qazanmam?sd?. Burada da, ?sas?n, Iran s?firi onun isl?rin? mane olmusdu. Axundovun butun bu c?hdl?rin? baxmayaraq yen? d? c?hal?t v? avaml?q qalib g?lmisdi. Axundov bu yolda 20 ild?n art?q ?m?k s?rf etmisdi. O, oz serl?rind?n birind?, vaxtil? Sultan Mahmud t?r?find?n aldad?lm?s sair Firdovsi kimi, sah?n acgoz, cahil v? kutbeyin saray adamlar?n? v? v?zirl?rini gulus h?d?fin? cevirmisdi.

V

Zaqafqaziyadak? az?rbaycanl?lar?n ?d?biyyat?n?n t?dricl? inkisaf etdiyi haqq?nda dan?sark?n onun inkisaf?na 70-ci ill?rin ax?r?nda Bak?da n?sr olunan "?kinci" adl? Az?rbaycan q?zetinin gost?rmis oldugu s?m?r?li t?siri qeyd etm?m?k olmaz, h?min q?zeti ali t?hsil gormus v? o zaman Bak?n?n realni m?kt?bind? mu?llimlik ed?n, maarifp?rv?r H?s?nb?y M?likov redakt? edirdi. Q?zetd? n?sr olunmus ucillik m?qal?l?rin say?na v? m?zmununa gor? bel? hesab etm?k olar ki, bu q?zetin ?sas rolu az?rbaycanl?lar aras?nda h?m ?m?li, h?m d? n?z?ri mahiyy?tli k?nd t?s?rrufat bilikl?rini yaymaqdan ibar?t olmusdur. Aqronomiya uzr? mut?x?ssis olan v? Az?rbaycan dilini yaxs? bil?n H?s?nb?y M?likov oz q?zetinin h?r nomr?sind? k?nd t?s?rrufat?n?n muxt?lif sah?l?rin? dair cox faydal? m?qal?l?r cap edirdi; bu m?qal?l?ri n?sr ed?rk?n o, q?l?m? ald?g? movzular? basa dusul?n ?d?bi bir s?kild? v? sad? dild? el? s?rh edirdi ki, elmi bilikl?rin kutl? aras?nda yay?lmas?na s?b?b olurdu. Oz ?h?miyy?tini indiy? q?d?r d? itirm?mis olan bu m?qal?l?r toplan?l?b mu?yy?n bir qaydaya sal?naraq ayr?ca kitabca s?klind? n?sr olunsa, yen? d? bizim yerl?rin ?kincilikl? m?sgul olan ?halisin? boyuk fayda g?tir? bil?r. "?kinci" q?zetinin redaktorunun ?sas kom?kcil?ri onun oz t?l?b?l?ri olan, indi Tiflis m?hk?m? palatas?n?n prokuroru ?sg?raga Ad?goz?lov, Susa q?zas?n?n hakimi K?rimb?y Mehmandarov, sabiq Dilican mes?b?yisi N?c?fb?y V?zirov idi. Bunlardan basqa da redaktorun bir s?ra savadl? kom?kcil?ri var idi. Ali m?kt?bl?rd? muhazir?l?r? qulaq asan bu g?ncl?r Moskvadan v? Peterburqdan q?zetin elm v? ?d?biyyat sob?l?rin? maraql? m?qal?l?r yaz?b gond?rirdil?r. [N?c?fb?y V?zirov m?qal?l?rinin birind? Qarabag sairl?ri Asi, Novr?s, Katib v? basqalar?n?n m?nzum ?s?rl?rini t?hlil ed?r?k gost?rir ki, onlar?n sentimental fars poeziyas?na saxta alud?cilikl?rinin hec bir ?sas? v? faydas? yoxdur; o, h?min sairl?rin unvan?na m?z?mm?tl?r yagd?raraq Puskini v? Lermontovu numun? gost?rirdi. Novr?sin, Katibin v? bu kimi ?ld?qay?rma sairl?rin Puskin v? Lermontovun m?nzum ?s?rl?rin? oxsar ?s?rl?r yaratmaq c?hdl?ri bosa c?xd? v? onlar?n bu sah?d?ki f?aliyy?ti ancaq rus sairl?rin? m?dhiyy?l?r yazmaqla n?tic?l?ndi. N?c?fb?y V?zirovun bu cag?r?s?na b?dii yarad?c?l?q istedad?, fikri d?rinliyi v? n?cib hissl?rinin t?biiliyi il? butun muasirl?rind?n ustun olan samax?l? sair Hac? Seyid ?zim cavab verir. "?kinci" q?zetinin vasit?sil? rus ?d?biyyat?n?n istiqam?ti v? rus sairl?ri il? tan?s olan Hac? Seyid ?zim ?n cox Puskin istedad?n? yuks?k tutur, onun boyuk yarad?c?l?g?n?n v? h?rt?r?fli duhas?n?n onund? ehtiramla bas ?yir. B?zi ?s?rl?rini Puskinin ?s?rl?rin? oxsadaraq o, ozunu h?y?canland?ran d?runi fikirl?ri b?dii s?kild? t?svir etm?kd? boyuk ustal?q gost?rir.]

"?kinci" q?zetinin gork?mli ?m?kdaslar?ndan biri olan Samax? sairi Hac? Seyid ?zim ruhanil?r? qars? k?skin mubariz? apar?r, onlar?n suurlu sur?td? fanatizmi v? movhumat? sad? camaat?n aras?nda yayd?qlar?n? ifsa edirdi. O, polad kimi bitkin v? mohk?m, q?lbinin d?rinlikl?rind?n as?b g?l?n serl?ri il?, oz s?xsi m?nafel?ri ucun quran?n v? peyg?mb?r t?r?find?n qoyulmus s?ri?t t?liminin m?nas?n? ist?dikl?ri kimi t?hrif ed?n vaizl?rin v? axundlar?n yalanc? t?limini alt-ust etmisdir. Bu c?h?td?n o, yuxar?da deyildiyi kimi, mollalar?n insan? q?z?bl?ndir?n h?r?k?tl?rini gor?nd? onlara aman verm?y?n oz mu?llimi qarabagl? Zakiri d? otub kecmisdir.

Hac? Seyid ?zim bir s?ra parlaq serl?rind? oz sevimli oglu C?f?r? muraci?t ed?r?k ona xeyirxah atal?q n?sih?ti verir v? momin adamlar?n h?yat?ndan g?tirdiyi t?rbiy?vi misallarla oz n?sih?tl?rinin h?r birini ?sasland?r?r. D?rin m?nal?, h?yat h?qiq?ti il? dolu, mudrik v? haz?rcavab s?kild? yaz?lm?s bu n?sih?tl?rd? sair oz ogluna muraci?t ed?rk?n onun s?xsind? el? bil ki, ozunun butun oxucular?na n?sih?t vermisdir. Dogrudan da, bu n?sih?tl?rd? o q?d?r h?qiq?

t, s?mimiyy?t v? mehribanl?q vard?r ki, onlar? oxuyan oxucu serin lap ilk s?tirl?rind?n baslayaraq ozunu h?min n?sih?tl?rin t?siri alt?nda hiss edir. Bu n?sih?tamiz serl?rin b?zil?ri o q?d?r yuks?k humanizm v? insana m?h?bb?t hissi il? as?lanm?sd?r ki, hec bir Avropa t?hsili almam?s bu sad? Samax? seyidinin gorusl?rind?ki genisliy? heyr?t edirs?n. Serl?rind?n birind? o oz ogluna asag?dak? sozl?rl? muraci?t edir:

C?f?r, ey qonceyi-gulustan?m,
Ey m?nim bulbuli-xos?lhan?m,
Iki yuz yetmis ucd? b?d h?zar
Mot?dil f?sl idi, z?mani-bahar,
S?ni h?qq m?n f?qir? etdi ?ta,
K?b?yi-q?lbim? yetisdi s?fa.
On bes ildir ki, ey ?tayi-?zim,
S?n? adab eyl?r?m t?lim.
Yetib?n ?ql? s?r?fraz oldun,
D?xi m?nd?n ki, biniyaz oldun,
?qli-peyg?mb?rin q?l?b r?hb?r,
Oyr?n adabi-m?zh?bi, C?f?r!
Demir?m m?n ged?n t?riq il? get,
?qli tut, ol goz?l r?fiq il? get!
S?n? burhan deyil t?riqi-p?d?r,
Gor n? yol getdi zadeyi-Az?r?[8]

[8] Din tarixind?n m?lumdur ki, patriarx Avram oz atas? Az?rin butp?r?stliyini q?bul etm?yib, bir olan allaha inand?g?n? elan etmisdir.

Demir?m rus, ya mus?lman ol,
H?r n? olsan, get ?hli-urfan ol!
Demir?m sunni ol v? ya si?,
T?k h?d?f olma tiri-t?sniy?!
Demir?m seyxi ol v? ya babi,[9]
H?r n? olsan t?k olma qullabi!

[9] Mus?lman t?riq?tcil?ridir.

Sonra sair deyir:

Ey gozum nuri, ey ?tayi-xuda,
S?n? Sirvanda oldu n?svu numa.
Lillahul-h?md xitteyi-Sirvan
Saniyi-Isf?hand?r bu zaman.
G?rci viran? oldu z?lz?l?d?n,
C?xmay?b m?rif?t bu m?rh?l?d?n.
Vard? h?r gus?d? yuz ?hli-kamal,
H?r biri ?hli-elmu sahibi-hal.
Xass? kim, abu xak?n?n ?s?ri,
Qabili-t?rbiy?t q?l?r h?c?ri.
Xass? kim padsahi-kisv?ri-rus
Ed?li t?xti-?dlu dad? culus,
Eyl?yib t?rbiy?t kamal ?hlin,
G?tirir hala h?r mahal ?hlin.
H?r vilay?td? acd? m?kt?bl?r,
Catd?lar feyz? ?hli-m?ns?bl?r.
Oxunur onda muxt?lif dill?r,
H?ll olur onda cuml? muskull?r.

Ey ogul, bu d?lili-bis?kdir,
Ad?mi-bis?vad ess?kdir.
R?mzi-"h?l y?st?vi" mud?ll?l imis,
Bilm?y?nd?n bil?n k?s ?fz?l imis.
H?q buyurmus ki, ixtilafi-lisan
Nem?timd?ndir, ey guruhi-zaman.
Kim ki, b?s, bir dil eyl?s? hasil,
Oldu bir nem?t? o k?s vasil.
C?hd q?l nem?ti-t?mam? yetis,
Elm t?hsil q?l, m?qam? yetis.
Ey ogul, h?r lisan? ol ragib,
Xass? ol rus elmin? talib.
Cun ona ehtiyac?m?z coxdur,
Bilm?s?k dil, ?lac?m?z yoxdur.
Catmay?b s?rd?n biz? bu x?b?r
Ki, ?r?bd?n s?va dil oldu h?d?r.
N? ?r?bdir xuda, n? rumu, n? z?ng,
N? h?b?sdir, n? rusdur, n? fir?ng.
Xah boq, xah tanr?, xah xuda,
Birdi m?nada, ey duri-yekta!
L?fz ed?rs? ifad? m?nan?,
S?rf ed?r ?hli-m?rif?t an?!
Ey ogul, bil bu r?mzd?n m?tl?b
Deyil ?lh?q lisan, lisani-?r?b.
H?q ozu h?r lisan? danad?r,
H?r lisan h?q yan?nda zibad?r.

Hac? Seyid ?zimin b?zi n?sih?tl?ri vaxtil? t?rcum?si il? birlikd? Bagcasarayda c?xan "T?rcuman" q?zetind? cap olunmusdur. H?min q?zet indi d? Rusiya mus?lmanlar?n?n aras?nda maarifin yay?lmas? xeyrin? olduqca boyuk s?yl? cal?s?r.

Hac? Seyid ?zim oz ?s?rl?ri m?cmu?sin? daxil olmus q?sa t?rcumeyi-hal?nda, basqa c?h?tl?rl? yanas? ozu haqq?nda da asag?dak? m?lumat? verir:

(Ol zaman ki, etdi h?ft aba
Umm?hat izdivac?n? peyda,
G?ldi ondan vucuda cox f?rz?nd--
B?zi bi?ql, b?zi danism?nd.
M?n d?xi bir yegan? f?rz?nd?m,
Deyil?m nax?l?f, xir?dm?nd?m,
Iki yuz ?lli bird? b?di-h?zar,
?sri-sultan M?h?mm?di-Qacar.
Ruma ?bdulm?cid idi sultan,
Oldu darulvilad?tim Sirvan.
Hans? Sirvan, o gulustani-q?dim
Ki, onda Sirvans?hil?r oldu muqim.

Burada sair hasiy? c?xaraq rus dilin? t?rcum? oluna bilm?y?n cosqun bir ser dili il? Samax?n?n goz?llik v? m?ziyy?tl?rini t?r?nnum edir, onu dunyan?n ?n goz?l gus?si il?, yer uzunun c?nn?ti il? muqayis? edir. O, bu cah-c?lall? diyar? x?rab?liy? cevir?n v? onun oz evini tarmar ed?n d?hs?tli z?lz?l?ni k?d?rl? xat?rlay?r. Sonra sair oz t?rcumeyi-hal?n? bel? nag?l edir:

V?zi-h?ml etdi cun m?ni mad?r,
P?d?rim dari-xuld? etdi s?f?r.

Ad?m? qoydular cu Seyyid ?zim,
Dusdu b?hri-q?m? bu durri-yetim.]
Oldum ol gun ki, card?h sal?,
Dusm?dim fikri-dovl?tu mal?.
Eyl?dim arifan? k?sbi-ulum,
Gah Bagdad m?sk?nim, gah Rum.
Eyl?dim Misru Samd? m?va,
G?h yerim Y?srib oldu, g?h B?tha.
Oxudum s?rfu n?hvu fiqhu usul,
Hikm?tu hey?t eyl?dim m?hsul.
Ta ki, must?cm?i-ulum oldum,
N?z?ri-?hli-?sr? sum oldum.
Olmad? cunki m?nd? malu m?nal,
M?n? oz elmim oldu vizru v?bal.
Eyl?dim ta ki, h?r busat? guz?r,
M?ni gordukd? x?lq soyl?dil?r:
Budu g?ldi s?fah?tin kani,
Hac? Seyyid ?zimi-Sirvani,
Kureyi-?rzi f?rz ed?r s?yyar,
Z?lz?l? baisin bilibdi buxar.
Soyl?yir s?ms qutbi-al?mdir,
F?l?ki-nohhum ?rsi-?z?mdir.
Bir gorun ki, olubdu bu cahil,
Inqilabi-?nasir? qail.
Soyl?yir: gah su havaya don?r,
G?h hava su olub s?mad?n en?r.
Ab olur at?su h?m at?s ab,
"Inn? haz?l-m?qal? seyun ucab"
Allah-allah bu kufru tugyand?r,
Dem?k olmaz ki, bu, mus?lmand?r.

[Hac? Seyid ?zimi ?hat? olundugu muhit dinsizlikd? bel?, taqs?rland?r?rd?. Ona As?q K?r?m, As?q Q?rib, Koroglu, onun qara at? v? sair? ?fsan?vi movzularda, nag?l v? r?vay?tl?r al?mind?n ?s?rl?r yazmag? t?klif edirdil?r. H?qiq?t?n d?, istedadl? sair olan m?rhum Hac? Seyid ?zimin bir s?ra bos v? m?nas?z hekay?l?rinin meydana c?xmas? bu avam kutl?nin t?l?bl?rind?n ir?li g?lmirmi? Bu hekay?l?r coxlu t?rbiy?vi ?h?miyy?ti olmayan basqa x?rda serl?rl? birlikd? yuxar?da gost?ril?n m?cmu?y? daxil edilmisdir. Biz esitdiyimiz? gor?, indi Hac? Seyid ?zimin ilk m?cmu?sin? daxil olunmayan ?s?rl?ri capa haz?rlan?r. Yaxs? olard? ki, bu goz?l sairin ?s?rl?rinin yeni n?srinin redakt?si bu isd?n x?b?rdar olan v? t?crub?li bir adama taps?r?layd?].

Hac? Seyid ?zim kec?n ?srin h?stad?nc? ill?rinin ax?rlar?nda s?b?bi indiy? q?d?r d? ayd?nlasd?r?lmam?s hadis?l?r uzund?n Samax?da v?fat etmisdir. Sairin olumun? s?b?b olan dolay? v? bilavasit? hadis?l?r aras?nda ?n cox bunu qeyd edirl?r ki, o, qara camaatla ehtiyatl? davranmad?g?ndan mollalar v? yerli ruhanil?r camaat? onun ?leyhin? qald?rm?sd?lar. Deyirl?r ki, sair guya m?scidd?n c?xark?n qara camaat onu ayaq alt?na sal?b tapdalayaraq oldurmusdur. Din numay?nd?l?rini v? insana m?h?bb?t t?blig ed?nl?ri bel? ifsa ed?n bu r?vay?tin n? q?d?r dogru olub-olmad?g?n? yaln?z allah bilir. Lakin bir sey subh?sizdir ki, ruhanil?rl? onlar? t?nqid ed?n, furs?t dusdukc? onlar?n cirkin isl?rini ifsa ed?n sair aras?nda olum-dirim muharib?si gedirdi. Hac? Seyid ?zim haqq?nda butun bu deyil?nl?r? bir d? onu ?lav? etm?k laz?md?r ki, yarad?c?l?q ?hval-ruhiyy?si v? ilham hec bir zaman onu t?rk etmirdi; ilham p?risi onun daimi v? ayr?lmaz peyki idi. O da, Puskin kimi, oz z?man?sinin h?r bir h?yati hadis?sin? v? m?s?l?sin? cox tez cavab verirdi. Onun istedad? s?rb?st v? quvv?tli idi. B?z?n, oz dostlar? aras?nda olark?n, o b?dah?t?n tam bir poema soyl?yirdi. Bir sair kimi, onun xususi l?yaq?tl?rind?n onu da qeyd etm?k olar ki, ozunun alimliyin? v? uzun mudd?t S?rq olk?l?rini -- Turkiy?ni, ?r?bistan? v? Iran? g?zib dolasmas?na baxmayaraq, o hec bir zaman oz yarad?c?l?q isind? yad t?sirl?r? dusm?mis, oz ?s?rl?rind? orijinall?g? v? boyuk sair must?qilliyini h?mis? saxlam?sd?r. Onun butun ?s?rl?ri oz oricinal b?diiliyi v? s?rhinin ayd?nl?g? il? f?rql?nir. Onun serl?ri ax?c?d?r, ah?ngdar v? m?lah?tlidir. Pozuq v? nahamvar ifad?l?r onun uslubuna yadd?r.

Ist?r h?yatdan, ist?rs? d? t?bi?td?n al?ns?n, onun t?svir etdiyi lovh? oz taml?g?, duzgunluyu v? goz?lliyi il? insan? heyr?t? g?tirir. Yaln?z s?rb?st v? cox z?ngin istedada malik olan nadir sairl?r h?qiq?ti Seyid ?zim kimi c?sar?tl? yaz?b dey? bil?rdil?r.

Hac? Seyid ?zim, h?mcinin, bir-birinin ?leyhin? dusm?ncilik b?sl?y?n sunnil?rl? si?l?r aras?nda bar?s?q v? m?n?vi yax?nl?q yaratmaga da oz ?s?rl?ri il? xeyli kom?k etmisdir. Si?l?rl? sunnil?r aras?nda bas ver?n toqqusmalar?n sad? lovh mahiyy?tini zarafatyana bir s?kild? oz ?s?rl?rind? nag?l ed?r?k, sair mubahis? ed?n iki t?r?fin dini anlay?slar? aras?ndak? cox cuzi f?rql?ri ustal?qla v? duzgun gost?rir, b?z?n d? o, mubahis? ed?n t?r?fl?ri t?svir ed?r?k, oz oxucusu il? birlikd? h?r iki t?limin fanatik numay?nd?l?rinin gulm?li v?ziyy?tin? butun q?lbi il? ac?-ac? gulur.

VI

Kec?n ?srin altm?s?nc? ill?ri Az?rbaycan ?d?biyyat?n?n inkisaf? tarixind? ?n s?m?r?li v? ?n xosb?xt bir dovr olmusdur. O zaman Zaqafqaziyan?n bir cox s?h?rl?rind? muxt?lif poetik adlar alt?nda, m?s?l?n, "Beytus-S?fa", "Beyti-xamusan", "Daris-surur" v? sair? bu kimi ?d?biyyat d?rn?kl?ri olmusdur. Ayr?-ayr? d?rn?kl?r aras?nda dostluq ?laq?l?ri movcud olmus, bu d?rn?kl?r bir-biri il? m?ktublasm?slar. Bu d?rn?kl?rin numay?nd?l?ri: Susada -- Abdulla b?y Asi, Samax?da -- Hac? Seyid ?zim, Yelizavetpolda -- Mirz? Mehdi Naci, Yerevanda -- Mirz? Ismay?l B?zmi, Qazaxda -- Kaz?mb?y Salik olmusdur. O zaman qudr?tli qartallar kimi Susan?n hundur qayalar?n?n zirv?sind? ozl?rin? yuva salm?s Qarabag sairl?ri bu ?d?bi d?rn?kl?r aras?nda xususi bir horm?t? v? sohr?t? malik idil?r. Bu sairl?r o zaman oz yuks?k movqel?rind?n poeziya sah?sind? cal?san butun dig?r xadiml?rin isin? ton v? istiqam?t verirdil?r. O zaman muxt?lif yerl?rd?n sairl?r oz b?dii ?s?rl?rini Qarabag sairl?rin? gond?rir v? onlardan gost?ris v? qiym?t almaq ist?yirdil?r. G?rgin bir diqq?tl? muxt?lif yerl?rd?ki sairl?r oz ?s?rl?rin? m?shur sair Asinin nec? qiym?t ver?c?yini s?birsizlikl? gozl?yirdil?r. G?nc, goz?l v? son d?r?c?d? istedadl? sair olan Abdulla b?y Asi bir meteor kimi Az?rbaycan sairl?rinin s?mas?ndan kecmis, oz qudr?tli istedad?n?n goz qamasd?ran sualar? il? bu s?man?n ufuql?rini is?qland?rm?sd?r. Olduqca cosqun, h?ssas v? s?mimi bir sair olan Abdulla b?y Asi h?l? g?nc yaslar?ndan muv?qq?ti v? kecici eys-isr?t? al?sm?s, oz h?yat?n? s?rab sus?si ?traf?ndak? yoldaslar?n?n aras?nda ag?ls?zcas?na fot? vermisdir. X?yyam kimi, o da oz goz?l serl?rind? s?rab?, n?s?ni v? m?h?bb?ti t?r?nnum ed?r?k, bunlar?n ham?s?n? t?bi?tin butun basqa nem?tl?rind?n ustun tutmusdur. Bu epikurcu sair serl?rind?n birind? deyir: "Bir halda ki, s?rab vaizl?rin moiz?sind?n daha yaxs? insan?n beynini is?qland?r?r, nec? ola bil?r ki, bel? bir s?rab? icm?y?s?n; bir halda ki, s?rab insan?n q?lbini n?cib hissl?rl? doldurur v? onu s?malara t?r?f qald?raraq, lap allah?n ozun? yax?nlasd?r?r, nec? ola bil?r ki, bu s?rab? icm?y?s?n. Bir halda ki, s?rab?n ecazkar r?ngi v? insan? bihus ed?n ?tri bu q?d?r sehirli bir quvv?y? malikdir, bir halda ki, onun quvv?si m?nim ilahi goz?lliy? malik olan p?rimin al dodaqlar? kimi fusunkard?r, nec? ola bil?r ki, bu s?rab? icm?y?s?n!" Lakin Abdulla b?y Asi tamamil? ag?ls?z v? s?m?r?siz kecirdiyi gec?l?rd?n v? gunl?rd?n sonra, ad?t?n, b?dbinliy? qap?l?r v? s?z?lday?rd?, onun ruhunu bogan d?rin k?d?r hissi sairi c?ld?rmaq d?r?c?sin? g?tirib c?xar?rd?. Bel? hallarda sairin ozu d? oz h?r?k?tl?rind?n utan?rd?, q?lbi is? parcalanmaga haz?r idi. Bel? d?qiq?l?rd? o ozunu ?n b?db?xt adam hesab etmis v? buna gor? d? ozun? "Asi" t?x?llusunu secmisdir ki, bunun da m?nas? gunahkar dem?kdir. Oz q?lbinin agr?lar?n? yungull?sdirm?k ucun sair bel? ruhi v?ziyy?tl?rd? Imam Huseynin s?nin? novh?l?r yazm?sd?r.

Lakin, bununla bel?, qeyd etm?k laz?md?r ki, pesmanc?l?q Asinin serind?ki ?sas motivl?r aras?nda daimi yer tutmam?sd?r; onun goz yaslar?, yalvar?slar? v? k?d?rli hissl?ri tezlikl? dostlar?n?, unudulmus "piri-mugan?n"[10] s?r?fin? bad? qald?rmaga s?sl?y?n n?s?li cag?r?slarla ?v?z olunmusdur.

[10] Horm?tli tamada, s?n m?clis? ilham ver?n v? s?rab p?r?stiskarlar?n?n t?crub?li r?hb?ri.

Asinin yasad?g? muasir c?miyy?tin numay?nd?l?ri v? yerli ruhanil?r quran?n ?n vacib qanunlar?n? bu q?d?r ac?q v? c?sar?tl? pozan Abdulla b?yin h?r?k?tl?rind?n q?z?bl?n?r?k, bir d?f? sairi m?scid? g?tirmis v? onu muq?dd?s qurana and icm?y? m?cbur etmisl?r ki, bundan sonra bir daha s?rab icm?y?c?k, bu seytan ?m?lind?n tamamil? imtina ed?c?kdir. Mus?lman dunyas?nda adi bir qayda hesab olunan bu hal, y?ni ruhanil?rin is? qar?smas? il?

camaat?n dini m?s?l?l?rd? oz uz?rin? qeyri-m?hdud ixtiyar v? hakimiyy?t goturm?si sairin dostlar?na cox d?rin t?sir etdi. Bu munasib?tl? Samax? sairl?ri "m?likus-su?ra" muqabilind? tutduqlar? Asiy? uz vermis b?db?xtliy? gor? boyuk bir ser yaz?b ona gond?rmisdil?r. H?min serd? deyilirdi:

Ilahi, m?scid? meyxan? donsun!
Tokulsun bad?si, peyman? donsun!
Ola meyxan? bayquslar yatag?,
Ucub bir m?nzili-viran? donsun!
N? guld?n otru bulbul nal? etsin,
N? dovri-s?m? bir p?rvan? donsun!
C?m?n s?hnind? olsun dagi-lal?,
Yan?b bir at?si-suzan? donsun!
Pozulsun rovn?qi-ordibehisti,
Gulustani-cahan niran? donsun!
S?fayi-kainat bulsun kudur?t,
Bu al?m xalq ucun zindan? donsun!
S?nin min b?d, ey piri-x?rabat,
S?rabi-l?li-nab?n qan? donsun!
Necun kim Asiyi-zaru uftad?
Edibdir Sis? icr? t?rki-bad?.

Hac? Seyid ?zim Sirvanid?n v? cox g?nc ik?n, 1867-ci ild? v?fat etmis Abdulla b?y Asid?n (anadan oldugu il d?qiq m?lum deyildir) sonra onlar?n s?xsind? oz ideal-romantik istiqam?tli ?n yaxs? numay?nd?l?rini itirmis Az?rbaycan ?d?biyyat? tamamil? basqa bir yola dusmusdur. Bu zamandan baslayaraq poeziya v? serl? deyil?n soz oz yerini n?srl? yaz?lm?s komediyalara, tragediyalara; povest v? romanlara verm?y? baslad?; ser yerin? indi t?msill?r v? usaqlar ucun nag?llar yaz?lmaga basland?.

Bu yeni ?d?bi c?r?yan?n numay?nd?l?ri, ?sas etibar? il?, s?rq t?hsilind?n ?lav?, dovl?t m?kt?bl?rind? -- orta v? ali m?kt?bl?rd? rus t?hsili gormus g?ncl?r idi. Onlardan b?zil?ri d?rslikl?r t?rtib etm?kl?, basqalar? rus ?d?biyyat?ndan t?rcum?l?r etm?kl? m?sgul olur, b?zil?ri d? povest v? romanlarda oz gucunu s?nay?r, bir hiss?si d? ozl?rini tamamil? dramatik ?d?biyyata h?sr edirdil?r.

Biz muasir ?d?biyyat al?mind? cal?san yaz?c?lar?n ?s?rl?rini muf?ss?l sur?td? t?dqiq etm?y?r?k, onlardan yaln?z ?n m?shur mu?llifl?rin qiym?tli ?s?rl?rinin adlar?n? saymaqla kifay?tl?nirik. ?vv?lc? d?rslikl?rd?n baslayaq. Sovti usul il? ilk ibtidai ?lifba kitab? 1882-ci ild? Qori s?h?rind?ki Zaqafqaziya mu?lliml?r seminariyas?n?n Az?rbaycan sob?sind? sabiq muf?ttis A.O.Cernyayevski t?r?find?n t?rtib olunmusdur. Onun "V?t?n dili" adlanan bu ilk d?rsliyi Az?rbaycan m?kt?bl?rind? cox genis yay?lm?sd?r; mu?llif mu?lliml?rd?n otru oz d?rsliyi ucun xususi bir r?hb?r t?limat da t?rtib etmisdir. H?min d?rsliyin ikinci hiss?si mu?llifin ozu t?r?find?n ibtidai Az?rbaycan m?kt?binin sabiq mu?lliml?rind?n S?f?r?lib?y V?lib?yovla birlikd? t?rtib edilmisdir. Bu kitab m?kt?bl?rin ikinci v? ucuncu sinifl?ri ucun n?z?rd? tutulmus v? Usinskinin "Ana dili" kitab?n?n numun?si ?sas?nda t?rtib edilmisdir. Bu d?rslikl?r o zamana q?d?r fars dilind? movcud olan c?r?k? ?sas?nda, y?ni h?rfl?ri hocc?l?m?k usulu il? d?rs kec?n Az?rbaycan m?kt?bl?rind? tamamil? yeni bir islahat ?m?l? g?tirdi. Bu d?rslikl?rd?n sonra yaz?lm?s kitablar aras?nda Zaqafqaziya seyxul-islam? molla ?bdussalam Axundzad?nin mus?lman m?zh?bi v? s?ri?t tarixi haqq?ndak? d?rsliyi diqq?ti c?lb edir. Onun "Risaleyi-umd?tul-ehkam"?, "Zibd?tul-ehkam"? v? "Tarixi-muq?dd?si-?bniya"s? meydana c?xana q?d?r n? m?kt?bl?rd?, n? d? ilahiyyat?n m?cburi f?nl?r c?rg?sind? oldugu dovl?t m?kt?bl?rind? mus?lman s?ri?ti tarixi ?sl qaydas?nda kecilmirdi. O vaxta q?d?r s?ri?t d?rsl?ri bel? kecilirdi: molla dinin ehkamlar? haqq?nda usaqlara b?zi m?lumat verir, qiyam?t gunu haqq?nda dan?s?r, sonra is? usaqlara quran oxudurdu v? ayd?nd?r ki, onu da yaln?z ?zb?rl?dir, m?nas?n? is? basa salm?rd?. C?nab Axundzad?nin kitablar?nda is? dinin butun ehkamlar? v? s?ri?td?n dogan butun qayda-qanunlar pedaqojinin didaktika t?l?bl?rini gozl?m?k yolu il?, y?ni asandan c?tin?, yax?ndan uzaga usulu ?sas?nda s?rh edilmisdir. Dualar?n ?r?b m?tnl?rin? Az?rbaycan dilind? laz?mi t?rcum? v? izahatlar verilmisdir. Kecmisd? bizim m?kt?bl?rimizd? usaqlar?n tamamil? x?b?rsiz oldugu muq?dd?s tarix indi ?n cox yay?lm?s v? ?n cox horm?t edil?n d?rslikl?rd?n biri olmusdur. C?nab Axundzad?nin h?m bu, h?m d? dig?r kitablar? yaxs? bir dild? yaz?lm?sd?r. Horm?tli seyxul-islam, haql? olaraq, b?dii-?d?bi dilin ilk oyr?dicisi hesab oluna bil?r. Onun "C?hal?t x?st?liyinin d?rmanlar? v? bu d?rmanlar?n t?tbiq olunmas? qaydalar?" adl? h?m m?

zmununa gor?, h?m d? oz s?rhin? v? dilinin goz?lliyin? gor? cox maraql? olan kitabcas? ?d?bi ?s?rl?rin ?n yaxs? numun?l?rind?n hesab oluna bil?r. Dem?k olar ki, c?nab Cernyayevskinin v? Axundzad?nin kitablar? v? z?hm?tl?ri say?sind? az?rbaycanl?larda da pedaqoji is elmi z?mind? apar?lmaga baslam?sd?r. Ismay?lb?y Qasprinskinin "Xocayi-sibyan" (usaq mu?llimi) v? R?sidb?y ?f?ndiyevin "Usaq bagcas?" ?s?rl?ri d? faydal? t?dris kitablar?d?r. H?r iki d?rslik isi yaxs? basa dus?n v? bil?n mu?llifl?r t?r?find?n t?rtib edilmisdir. Savads?z usaqlar bu kitablar?n vasit?sil? ana dilind? oxumag? v? yazmag? asanl?qla oyr?nirl?r. Lakin "Xocayi-sibyan" Kr?m tatarlar?n?n l?hc?sind? t?rtib olunduguna gor? Zaqafqaziyada bir o q?d?r d? yay?la bilm?misdir; bu d?rslik ?n cox Kr?mda v? Rusiyan?n ic?ril?rind?ki quberniyalarda yasayan tatarlar?n aras?nda yay?lm?sd?r. ?r?b ?lifbas?n?n qeyri-muk?mm?lliyi v? sait s?sl?ri ifad? ed?n h?rfl?rin laz?mi q?d?r olmamas? uzund?n, bu ?lifbada q?ti mu?yy?n olunmus orfoqrafiya qaydalar? yoxdur. Bu isi az-cox qaydaya salmaq v? Az?rbaycan dilind? yaz? qaydalar?n? mumkun q?d?r vahid bir s?kl? salmaq ucun c?nab N?rimanov L.Polivanovun rus qrammatikas? numun?si ?sas?nda t?rtib etdiyi "Turk-Az?rbaycan dilinin muxt?s?r s?rf-n?hvi" kitab?n? 1899-cu ild? Bak?da n?sr etmisdir. Az?rbaycan sob?sinin s?ri?t mu?lliml?ri Q.?.?f?ndizad? v? Koc?rli t?r?find?n din tarixi uzr? basqa bir d?rslik d? 1899-cu ild? t?rtib olunmus v? rus dilin? t?rcum? edilmisdir; bu d?rsliyi sob?nin muf?ttisi c?nab F.A.Smirnov rus dilin? t?rcum? etmisdir. Bu il R.?f?ndiyevin "B?sir?tul-?tfal" v? M.S.Seyidovun "Kitabi-x?zainul-?tfal" adl? iki munt?x?bat? capdan c?xm?sd?r. H?r iki munt?x?bat yuxar? yasl?lar ucun t?rtib edilmis v? onlarda h?m z?ngin t?rcum?l?r, h?m d? orijinal material vard?r. Bu munt?x?batlar cox ag?ll? v? yaxs? t?rtib olunmusdur; h?min ild? Bak?da basqa bir tam Az?rbaycan qrammatikas? d?rsliyi d? n?sr olunmusdur. Bu d?rsliyin mu?llifi g?nc mu?llim A.Y.Tal?bzad?dir. Zaqafqaziyada yasayan az?rbaycanl?lar aras?nda savad? yaymaq isin? cox boyuk xeyir ver?n bu d?rslikl?rd?n ?lav? kec?n ?srin son on ilind? turk dilinin Az?rbaycan l?hc?sind? muxt?lif f?nnl?r uzr? bir nec? faydal? d?rslikl?r d? n?sr olunmusdur.

?d?bi ?s?rl?rin basqa novl?rin? kecdikd?, qeyd etm?k laz?md?r ki, indi bizim yasad?g?m?z z?man?d? dramatik ?s?rl?r Az?rbaycan yaz?c?lar?n?n zovql?rin? daha uygun g?lmisdir. Bu, basl?ca olaraq, bel? bir v?ziyy?tl? izah olunur ki, ?d?bi ?s?rl?rin bu novund? c?miyy?td?ki noqsanlar? v? qusurlar? daha dolgun v? ayd?n s?kild? gost?rm?k v? h?min ?s?rl?ri s?hn?d? tamasaya qoymaqla kutl?nin diqq?tini bu noqsanlara v? qusurlara c?lb etm?k mumkundur. Mus?lman h?yat? bu novd?n olan ?s?rl?r ucun z?ngin v? tuk?nm?z material verir. Komediyan?n dig?r ?d?bi ?s?rl?rin uz?rind? ustunluk t?skil etm?si, subh?siz, hiss olunur v? bu da m?shur dramaturq, xalq?n butun t?b?q?l?rinin h?yat?n?n komik t?r?fl?rini b?dii s?kild? s?n?tkarl?qla verm?k bacar?g?na malik olan Mirz? F?t?li Axundovun g?nc yaz?c?lara gost?rdiyi t?sirl? ?laq?dard?r. Onun M?st?li sah?, dem?k olar ki, eyni zamanda uc mu?llif t?r?find?n t?qlid olunmusdur; lakin t?biidir ki, bu t?qlidcil?rd?n hec biri oz v?zif?sini kifay?t q?d?r yerin? yetir? bilm?misdir. Bizim movhumatc? qad?nlar? hiyl?g?rlikl? v? ac?qdan-ac?ga istismar ed?n cadug?r d?rvisin tipi hec k?s t?r?find?n m?rhum Axundovun "M?st?li sah" ?s?rind? oldugu q?d?r dolgun, duzgun v? s?ciyy?vi s?kild? gost?rilm?misdir.

Bu nov ?d?bi ?s?rl?rin numay?nd?l?ri -- N?c?fb?y V?zirov, N?riman N?rimanov, Has?mb?y V?zirov, Vasaq M?d?dov (erm?nidir), ?bdurr?himb?y Haqverdiyev, Suleyman Axundov, ?sg?r Ad?goz?lov v? basqalar?d?r. Onlar?n h?r biri, bu ax?r?nc?dan basqa, bir nec? komediya yazm?sd?r. N?c?fb?y V?zirov ?n cox ?s?r yazan dramatik yaz?c?lardan hesab olunur. O, yeddi komediya v? bir nec? vodevil yazm?sd?r.

C?nab N?c?fb?y V?zirov oz komediyalar?nda boyuk bir istedad gost?rmisdir; o, mulk?dar t?b?q?sinin patriarxal m?is?tind?n al?nm?s muxt?lif hadis?l?ri s?n?tkarl?qla t?svir edir. Onun "Ad? var, ozu yox" v? "Daldan at?lan das topuga d?y?r" komediyalar? bu c?h?td?n ?n muv?ff?qiyy?tli ?s?rl?r hesab oluna bil?r. C?nab ?bdurr?himb?y Haqverdiyev oz "Dag?lan tifaq" adl? ?s?rind? mulk?dar-b?y t?b?q?sinin h?yat?n?n duzgun m?nz?r?sini vermisdir. Bu komediyan?n birinci uc p?rd?sind? mu?llif ozunun boyuk musahid? qabiliyy?tini v? musahid? etdiyi seyl?ri duzgun v? canl? sur?td? ifad? etm?k bacar?g?n? gost?rmisdir. Lakin c?nab Haqverdiyevin bel? bir z?if c?h?ti vard?r ki, o oz komediyalar?na n? is? cinl?ri v? olmus adamlar?n ruhlar?n? sal?r; biz? el? g?lir ki, basqa xalqlar?n ?s?rl?rind?n iqtibas olunmus bu manera il? o oz komediyalar?n?n ?h?miyy?tini xeyli asag? sal?r. H?m N.V?zirovun, h?m d? ?.Haqverdiyevin komediyalar? canl? dild? yaz?lm?sd?r. Lakin V?zirovun dili az isl?nmisdir v? hec bir ehtiyac olmadan Bak? l?hc?sin? uygunlasd?r?lm?sd?r.

[N?riman N?rimanovun "Nadanl?q" v? "Dilin b?las?" adl? ilk iki komediyas? h?l?lik mu?llifin xeyrin? hec bir sey demir. M?zmunun kas?bl?g?, ayr?-ayr? p?rd? v? s?kill?r aras?ndak? rabit?nin olmamas?, ?s?rin baslang?c?n?n pis dusunulm?si, muv?ff?qiyy?tsiz v? qeyri-t?bii sonluq, z?if dil -- butun bunlar komediyan?n umumi noqsan?d?r. Lakin c?nab N?rimanovun "Nadir sah" faci?si g?l?c?kd? ondan goz?l bir dramatik yaz?c? yetis? bil?c?yi haqq?nda umidl?

r dogurur].

Az?rbaycan ?d?biyyat? n?sr ?s?rl?ri il? daha az f?xr ed? bil?r. Az?rbaycan v? ya fars dill?rind? hec bir roman gost?rm?k olmaz. N?sr ?s?rl?rinin S?rq xalqlar?n?n ?d?biyyat?nda bel? az olmas?, bizim fikrimizc?, bu xalqlarda qad?nlar?n ortulu v?ziyy?td? saxlanmas? v? oz xalqlar?n?n h?yat?na t?sir gost?rm?k imkan?ndan m?hrum olmas?d?r. Bir halda ki, qad?nlar h?mis?lik kol? v?ziyy?tind?dir v? h?yatda mu?yy?n rol oynamaq imkan?ndan m?hrumdur, onlar?n haqq?nda azad adamlar kimi, mu?yy?n ideyalara, meyll?r? malik olan q?hr?manlar kimi dan?smaq da mumkun deyildir. Qad?n, y?ni m?h?bb?t v? bununla ?laq?dar olan ?ziyy?tl?r, bir-birin? qars? duran xeyir v? s?r quvv?l?rin mubariz?si olmayan roman is? cox dar?xd?r?c? bir seydir; bel? roman oxucuya s?m?r?li, n?cib v? yuks?k t?sir gost?r? bilm?z. Buna gor? d?, hec t??ccublu deyildir ki, c?nab N?rimanovun "Bahad?r v? Sona" adl? povestind? qad?n rolunda mus?lman q?z? deyil, erm?ni q?z? Sona gost?rilmisdir. H?mcinin c?nab Q?niyevin "Seydab?yin m?ktublar?" adl? roman?n?n ikinci hiss?sind? d? bas q?hr?man kimi c?x?s ed?n qad?n rus ziyal?s? Sofya Mixaylovnad?r.

[N?rimanovun povesti haqq?nda muv?ff?qiyy?tsiz q?l?m t?crub?si kimi dan?smaq olar. Ilk iki komediyas?nda oldugu kimi, burada da bir umumi noqsan n?z?r? carp?r: ideya v? istiqam?tverici bir baslang?c?n yoxlugu ... onun ag?ll? nitql?ri, xeyirxahl?g?n ?h?miyy?ti haqda dogru fikirl?ri, mulahiz?l?rind? ard?c?ll?g?, dilin sad? v? duzgunluyu cox yaxs? t?sir bag?slay?r. Gorunur ki, c?nab N?rimanov oz uz?rind?, oz istedad v? biliyinin inkisaf? uz?rind?, oz yaz?c?l?q s?n?tinin t?kmill?sm?si uz?rind? ciddi isl?yir. Bu is? ?d?bi yarad?c?l?q sah?sind? cal?san, yorulmaq bilm?y?n g?nc ?m?kci ucun s?r?fdir.]

Dogma ?d?biyyat?m?z?n faydas?na Soltan M?cid Q?niyev d? yorulmadan v? s?m?r?li cal?s?r. O, z?ngin v? h?rt?r?fli inkisaf etmis bir istedada malik oldugunu oz ?s?rl?rind? gost?rir. O h?m sairdir ("Tulku v? Caq-Caq b?y" m?nzum hekay?sind?), h?m romamc? ("Seydab?yin m?ktublar?" v? "?dal?t divan?"), h?m t?rcum?ci ("?vv?limci s?rabc?"), h?m d? muxt?lif dill?ri yaxs? bil?n bir mut?x?ssisdir ("Istilahi-Az?rbaycan-turki" v? "Lug?ti-rusi v? turki"). Onun dili obrazl?d?r, r?ngar?ngdir v? mudrik S?rq t?sbihl?ri il? b?z?nmisdir; lakin onun dili b?z?n o q?d?r d? ayd?n v? d?qiq olmur.

?hm?db?y Agayevin bu yax?nlarda capdan c?xm?s "Axund v? Islam" adl? kitabcas? da diqq?ti c?lb edir. Mu?llif t?r?find?n cox yaz?q v? yoxsul bir v?ziyy?t? sal?nm?s Islam ?sil-n?s?bli, qayg?s?z yasayan bir axundla k?skin mubahis? apar?r. Islam Axundu taqs?rland?r?b deyir ki, o, oz s?xsi rifah? v? qazanc ?ld? etm?si ucun M?h?mm?din t?liminin ?sil mahiyy?tini ist?diyi kimi t?hrif edir v? onu, y?ni Islam? da bel? bir ac?nacaql? v?ziyy?t? o g?tirib c?xarm?sd?r. Bu kitab oz m?zmununa gor? mus?lman ruhanil?rinin qara isl?rinin v? s?xsi m?nf??t meyill?rinin ?leyhin? cevrilmis ?n quvv?tli bir etirazd?r. Mu?llif xeyli miqdarda tarixi d?lill?r g?tirmisdir v? ?d?bi dili d? yaxs? bilir.

Rus ?d?biyyat?ndan v? xarici ?d?biyyatdan t?rcum? edilmis ?s?rl?r haqq?nda dan?sark?n qeyd etm?m?k olmaz ki, bu sah?d? h?l? cox az is gorulmusdur.

Asag?dak? yaz?c?lar?n v? sairl?rin ?s?rl?rind?n t?rcum?l?r edilmisdir:

Puskind?n: "Dubrovski" v? "Col xan?m?" povestl?rini M.H.?f?ndiyev t?rcum? etmisdir. "Torcu v? bal?q", "Oleq haqq?nda mahn?" ?s?rini F.Koc?rli t?rcum? etmisdir. Onun bir cox x?rda ?s?rl?ri d? ?hm?db?y Cavansir t?r?find?n t?rcum? olunmusdur.

Lermontovdan: "Mts?ri", "Mubahis?", "Uc xurma agac?", "Terekin h?diyy?l?ri", "Hac? Abrek" v? bir cox x?rda serl?ri ?hm?db?y Cavansir, "Yel g?misi" ?s?rini is? ?sg?raga Ad?goz?lov t?rcum? etmisdir.

Qoqoldan: "Muf?ttis" ?s?rini N.N?rimanov t?rcum? etmisdir.

L.N.Tolstoydan: "?vv?limci s?rabc?" ?s?rini S.M.Q?niyev v? "T?nb?kinin v? s?rab?n z?r?ri bar?sind?" ?s?rini F.Koc?rli t?rcum? etmisdir.

Jukovskid?n: "Yatm?s sahzad?", "Yay axsam?" v? bir cox basqa serl?ri ?hm?db?y Cavansir t?rcum? etmisdir.

Kr?lovdan: bir cox t?msill?ri Xan Qaradagski v? R?sidb?y ?f?ndiyev t?rcum? etmisl?r.

Xarici ?d?biyyatdan yaln?z Sekspirin "Otello" adl? bir faci?sini Has?mb?y V?zirov v? Sopenhauerin "Dahi" ?s?rini F.Koc?rli t?rcum? etmisdir.

Muasir sairl?rd?n ?n cox oz lirik serl?ri il? tan?n?b m?shur olanlar? Mirz? Novr?s, L?li, Mirz? R?him F?na, R?sidb?y ?f?ndiyev Saki, Abbasaga Qay?bov Nazir, M?s?di ?yyub Baqi, Sabir, Musayev Ibrahim v? basqalar?d?r. Onlardan b?zil?ri, m?s?l?n, Mirz? Novr?s, L?li, Musayev g?nc v? umidverici Az?rbaycan q?zeti "S?rqi-Rus"un s?hif?l?rind? cox s?m?r?li f?aliyy?t gost?rirl?r. Muasir sairl?r haqq?nda dan?sark?n cox vaxts?z v?fat etmis knyaz Mehdiqulu xan Usmiyevi boyuk bir q?lb agr?s? il? xat?rlamamaq olmaz. Insana m?h?bb?t, qardasl?q, pisliyi bag?slamaq, y?x?lana m?rh?m?t etm?k kimi hissl?r istedadl? sair Mehdiqulu xan?n poeziyas?n?n ?sas motivini t?skil edir. Knyaz Usmiyev serl?rind?n birind? deyir ki, "Yas?l c?m?nd? ehtiyatla g?z ki, cucul?r ayag?n?n alt?nda qal?b olm?sin v? yas?l otlar ?zilm?sin". H?l? orijinal v? t?rcum? ?s?rl?ri il? bir o q?d?r d? z?ngin olmayan Az?rbaycan ?d?biyyat? haqq?ndak? bu xulas?ni qurtarark?n biz bunu da qeyd etm?yi laz?m bilirik ki, bu ?d?biyyat?n inkisaf?na mus?lman al?mind? isl?n?n ?r?b ?lifbas?n?n muk?mm?l olmamas? cox manecilik gost?rir; oz xalq?n?n fikirl?rini, duhas?n?n gucunu ifad? etm?k ucun bir silah olmaq etibaril? bu ?lifba oz qars?s?nda duran v?zif?ni yerin? yetirmir. Vaxtil? m?rhum Mirz? F?t?li Axundov t?r?find?n qald?r?lm?s bu m?s?l? mus?lman c?miyy?tinin ziyal? t?b?q?si t?r?find?n hal-haz?rda q?zg?n muzakir? olunur v? onlar?n b?zil?ri, ?r?b ?lifbas?n? ?v?z etm?k ucun, ozl?rinin yeni t?rtib etdikl?ri muk?mm?l ?lifba t?klif edirl?r.

1903.